Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар! Алды айда өртээ— 200 рубль

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 189 (14911) 1992 чылдың сентябрь 30, среда

Солунга ат салган шагы 00.40. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРНЫҢ АЖЫЛЫ ЧҮГЕ БАГАЙЫЛ?

Келир чылдың солуннарынга чагыдылганың шагдала эгелээнин билир бис. Солун, сеткүүлдү өг-бүле бүрүзү чагыдып алыр күзелдиг. Ынчалза-даа чагыдылганы үе-шаанда эккеп бербес болур-дур. Байдал бо хевээр турар чүве болза, келир чылдың чагыдылгазындан ойталаар күзелдиглер база бар болу бээрин бодаза эки.

Почтачыларның дыштаныр хүннери четчир-дир, ажыл хүннеринге барымдаалаан акша-шалыныы база четчир кылдыр ап турар-дыр. Ээзинге чүгле чаңгыс чагаа-даа апарып бээри оларның ажылы, дорт хүлээлгези-дир. Харылзааның чарыгдалын солунну чагыдар өртээнде немеп каан-дыр. Ам чүү дээш чагыдылганы тарадырын саададып турарыл? Маңаа кым буруулугул?

Почтачы кижи кылдыр арага-дары ишпес, ак сеткилдиг, чоннуң чагыдылгазын үе-шаанда тарадып чедирери дээш бот-харысалгазын бедик медереп билир, шынчы кижилерден хүлээп алырын районнуң харылзаа белдириниң ажылдакчыларындан дилээр күзелдиг бис. Кижи кижи-ле болгай, аарыг-аржыкка-даа таваржы берип болур. Ындыг болганда аараан азы кандыг-бир чугула чылдагаан ужун ажылга үнмейн барган кижини солуур артык почтачы база тургу дег.

Бистиң хүннүң манаарывыс сонуургап номчуурувус «Шын» солун неделяда беш катап үнер, а ону биске 1-2 катап эккеп турар, чамдык дугаарлары база чок боор. Ам солун чагыдып алыр дээрге, мурнунда турган «Союзпечать» дүшкен дээр. Каяа, кымга барып, чагыдылга кылдырып алыры билдинмес. Солун чагыдып алынар деп мурнуку чылдарда ышкаш суртаал, сургаал, тайылбыр ажылы кылып турар кижи-даа чок болган. Баш муңгаш, берге-ле үе-дир ам! Бо берге үеде бир-даа хүн солун номчувайн, кижи канчаар чурттаарыл? Акша-шалың, пенсия үнер хүннеринде кассаларга туда олуруп турган, солун чагыдып алынар деп олурар кижи бар болза, солун чагыдып алырындан, чеже-даа өртээ аартаан бол, кым-даа чажам дивес, харын өөрүүр, «Шымбай-ла болду але» деп олурар бис ыйнаан.

«Ону кылыыл, мону кылыыл, ынчаалынар, мынчаалынар...» — деп, агитация ажылы кылып турар, чон ортузунга тайылбыр ажылы кылыптар дарга баштыг кижи чок болган, чүү деп мындыг чагырга чок үеде келген улус боор бис деп, кырганнар мырыңай муңгарап-муңчулуп орар апардывыс. Чагыдылга талазы-биле чок-ла болза, хөй-нитти черлеринге чарлалдардан аскылаш, каяа, кымга, каш шакта барып бижидерин-даа айтып кагза. Ол дээрге харылзаа ажылдакчыларының боттарының организастаар, кылыр ажылы ышкажыл деп-ле бодаар улус-тур бис.

Черле ынчаш, харылзаа белдири чүнү кылып турарыл? Солун, сеткүүлдү үе-шаанда ол чедирбес, пенсия-пособиени хуусаазында ол бербес, телефон, радио ол ажылдавас-тыр. Моон соңгаар чүү болурул, канчаар ажылдаар, амыдыраар бис?!

БӨЛҮК ПЕНСИОНЕРЛЕРДЕН.

Тес-Хем районнуң Самагалдай суур.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧАА ДАРГА СОҢГУТКАН

Бо чылдың сентябрь 10-да Кызыл хоорай Совединиң сессиязы болуп эрткен. Аңаа хоорай депутаттары чамдык айтырыгларны шиитпирлээн. Улусту бир сонуургадып турган айтырыг —Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиковтуң халажырының дугайында болган. Ону дыңнап турда, депутаттар улуг чугаа-даа үндүрбээн, ынчалза-даа ооң артынга Ю. П. Слободчиковту дүжүп берген дижип сымыранчып турган. Кандыг-даа турган болза, хоорсоветтиң элээн шимээнниг хөделип турган даргазы ам халашкан. А ооң орнунда ам кымны соңгааныл?

Эрткен сессияга хоорай депутаттары Ю. Слободчиковтуң орнун солуур дарганы шилип ап чадашкан. Ук албан-хүлээлгеже чаңгыс-ла кордакчы В. Х. Кара-оол ынчаң 4 бадылаашкын чедир албайн, эртпейн барган. Оон дарга шилири-биле сессияны сентябрь 23-че аткаарлаткан.

Кызыл хоорай Совединиң даргазының албан-хүлээлгезинче саналдаашкыннар эгелээн. Аңаа баштай ийи кандидатураны — В. И. Кан-оол болгаш Г. А. Смирновтуң аттарын бадылаашкын данзызынче киирерин хурал даргалакчызы Л. О. Бавуу-Сюрюн саналдаан. Ооң соонда мурнуку хоорсовет даргазы Ю. П. Слободчиков эрткен сессияга кордакчы турган В. Х. Кара-оолдуң кандидатуразын база катап данзыже киирерин саналдаан. Ынчалзажок соңгулдалар талазы-биле хоорай депутаттарының боттарының-на бадылап алганы регламент ёзугаар В. Х. Кара-оолдуң кандидатуразы ийи дугаарында данзыже кирбес ужурлуг турган. Ынчап баар орта Ю. Слободчиков регламентиже өскерилге киирерин саналдаарга, депутаттар чөпшээрешкен.

Ынчап турда демги саналдаттынган кандидаттар В. Кан-оол, Г. Смирнов боттарының кандидатураларын уштурун дилээн. Ам база катап чаңгыс кордакчы чажыт бадылаашкынның данзызынче кирген. Түңнелинде Кызыл хоорай Совединиң даргазынга В. Х. Кара-оол бадылаашкынның хөй кезии-биле соңгуткан.

(Бистиң корр.).

ӨЙ-ШААНДА СӨӨРТҮП КИИРЕР

Бистиң мурнувуста эң харысалгалыг үе — кыш келген. Ынчангаш аңаа уткуштур республикаже материалдыг курлавырларны, аъш-чемни болгаш өске-даа чугула чүүлдерни киир сөөртүр, артык курлавырларны тургузары кончуг чугула. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Чазак бажыңынга хурал эрттиргеш, аңаа чамдык бүдүрүлгелерниң, хандырылга организацияларының удуртукчуларының кылып чоруткан ажылдарының дугайында дыңнадыглары-биле таныжкан.

Хүнүң эң чугула айтырыгларының бирээзи — республикаже кывар-чаар чүүлдерни киир сөөртүрү болгаш ону курлавырлаарының талазы-биле чүү кылдынып турарын аңаа чугаалашкан. Бо хүннерниң байдалы-биле алыр болза, кывар-чаар материалдар амдызында чүгле каш-ла хонукка чедер кылдыр курлавырлаттынган. Республикага бир айда ужуру болза 12 муң тонна кывар-чаар чүүлдер хереглеттинип турар. Ынчангаш биске мурнувуста 3-4 айларга четчир ужурлуг бензинни болгаш өске-даа кывар-чаар чүүлдерни сөөртүп, садып алырынга хөй түңнүг акша-төгерик негеттинип турар.

А республиканың одаар чүүл сайгарар бүдүрүлгези эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, бо ажылды багай эвес организастаан. Чамдык районнарже одаар чүүлдү четчири-биле чоруткан. 218 муң тонна одаар чүүлдү хереглекчилерже чоруткан. Хөмүр-дашты хуу кижилерге бир тоннаны 115 рубльге, а бүдүрүлге албан черлеринге — 1000 рубльге садып турар.

Тараа болгаш далган курлавырлаар ажылдар талазы-биле чамдык дугуржулгаларны кылган. Чижээ, Алтай крайдан 20 муң тонна тарааны садып алыр. Красноярск крайның Ужурдан база 5 муң тоннаны алыр. Ынчаарга ам бистиң курлавырывыста бир ай дургузунда чиир далган бар болуп турар. А чогум кышты эрттиреринге биске 40 муң тонна далган херек болуп турар.

Амгы үеде өртек-үне улгатканы-биле холбаштыр совхозтар боттарының тараазын чиик өртек-биле сатпазын оралдажып турар. Бир талазында ол шын. А ону садып алыр организациялар өртектерни улуг деп санап турар. Мооң түңнелинде тарааны садар болгаш садып алыр өртек амга чедир эки тодараттынмаан хевээр.

Красноярскиниң үс комбинадындан болгаш Назароводан үс болгаш сүт аймаан октябрь 10-11 үезинде чудургуп чорудар. Республиканың соодулга комбинадының удуртулгазы бо талазы-биле чамдык дугуржулгаларны база кылган.

Макарон кылыгларын сөөртүрү уламчылап турар. Эрткен сес айларның дургузунда республикаже 1378 тонна макарон кылыгларын киир сөөрткен. Чыл төнчүзүнге чедир ам-даа 20 муң тоннаны киир сөөртүр. А чигирни 2610 тоннаны киир сөөрткен. Үнүш үзүн 120 тоннаны эккелген. Шай 120 тонна херек. Ону ам 87 тоннаны алган. Ам Грузиядан болгаш Краснодардан база садып алыр апаар. Бичии уруглар-га 12,6 тонна тускай чемни садыг организациялары алган. Амгы санаашкыннар ёзугаар алырга, бистерге бодувустуң ажаап алган картофелививис четчир.

Ындыг-даа болза бо болгаш оон-даа өске чугула чүүлдерни ам-даа курлавырлаар херек. Мурнувуста кончуг берге кыш дээрзин утпас херек.

Виктор КАРА-САЛ.

ТУДУУН ЭГЕЛЭЭН

Янзы-бүрү ассортиментиниң хлеб-булочка кылыглары-биле чонну үзүктел чок хандырары—база бир чугула айтырыг. Бо айтырыг «Тыва хлеб үлетпүр» каттыжышкынның удуртулгазының кичээнгейиниң төвүнде туруп турар. Бо кылыгларга чоннуң хереглелиниң долузу-биле хандырар сорулга-биле биче пекарняларны тудуп, аңаа бүдүрери ажыктыг деп түңнелди үндүрдүвүс.

Шак ындыг бүдүрүкчүлүг биче пекарняны тудуп бээри-биле «Алаш» биче бүдүрүлгениң коллективи-биле керээ чардывыс. Найысылал Кызылдың чурттакчылары немежип, чаа микрорайоннар улам-на туттунуп турарын өөренип көргеш, шак ындыг пекарняны Кызыл хоорайның дөрткү микрорайонунга тудар деп дугуруштувус.

«Алаш» биче бүдүрүлгениң тудугжулары пекарня тудар черде чер ажылдарын бо хүннерде кылып кирипкен. Орта чаа быжырган хлеб-булочка кылыглары садар садыг база турар. Чаа пекарняга салыр дериг-херекселдерниң чамдызын сөөртүп эккеп алдывыс. Чаа туттунар пекарня хонукта 2 тонна 400 килограмм хлеб-биле ажылдаар печкаларны ажыглаар. Ол чорук экологияга, бойдус камгалалынга база таарымчалыг.

Чаа туттунуп эгелээн пекарняның төлевилел-смета өртээ 2 миллион 820 муң рубль. Ооң иштинде тудуг-монтаж ажылдарынга 228 муң рубль чарыгдаттынар. Чаа пекарня 1993 чылдың сентябрьда ажыглалга кирер.

Сарыг-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

«Тыва хлеб үлетпүр» каттыжышкынның кол инженери.

(Гонорарын «Шынга» арттырдым. — Авт.).

АЙТЫРЫГ ТУРГУЗУП ТУР МЕН

ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

Кызыл-Мажалык ортумак школазын бо чылын доостум. Солун редакциязынче моон мурнунд чагаа, хомудал-даа бижип чорбаан кижи мен. Школаны «3» деп демдек чок доостум. Бичиимден күзеп чораан күзелим —эмчи болуру.

Ынчангаш ол эртемни чедип алыры-биле бодумну бүдүү белеткеп, аңаа хамаарышкан солуннарны, сеткүүлдерни номчуп, бүгү-ле эртемнерге шаам-биле кызып өөренип чордум. Ынчангаш Кызылдың медицина училищезинге өөренир сорулга-биле документилеримни июнь 31-де хүлээп алыр комиссияга дужаап кагдым. Шылгалдаларны «4» деп демдектерге дужаадым. Шылгалдалар дужаап турган хүннеривисте элдеп чугаалар абитуриентилер аразынга тарай берген: «Акша төлеп өөренир күзелдиг кижилерге директор «2000 акша, живой баран» дээн-дир. Аал-чуртче, ава, ачавысче дамчыдар бе, канчаарыл?..»

Ооң, шынап-ла, ындыын шуут дорт бүзүредип шыдавас мен, ынчалза-даа аңаа турган бай-шыдалдыг аданелер булганып-ла эгелээн. А мээн аңаа бээр акша-көпеэм-даа турбаан. Дөрттерге дужааган кижи кире-ле бээр боор мен деп идегээн мен. Авам пенсионер, ачамның кадыкшылы багай болгаш күш-ажыл кылбайн турар кижи. Мени эртем-билиг чедип алзын дээш авам каш айның пенсиязын чыып берип, орук өртээ чедирип берген.

«Ынанганының бажын ыт чизин, ыңгыржааның бажын өрт чизин» дээни-биле дөмей, өөредилгеже кирбейн барган болган мен. Хомуданчыын чүге дениээр! Директорга сентябрь 1-де киреримге, «Дөрттерге хамаанчок, «4-5» демдектерге дужааган кижилерим сыңырып чадап тур мен» дээр болган.

Медицина училищезинче өөренип кирериниң өртээ ынчап, шынап-ла, 2000 рубль база диригхой апарганы ол чүве бе? Акша акша-ла ыйнаан, а диригхойнуң училищеге херээ чүү боор чүвел? Алыс күзел чок, саттынып кирип алган кижилерниң чамдызы бичии өөренип чоруй, каапкаш баар дээр ийик чоп. Бо талазы-биле, тодаргайлаарга, училищеге студентилер хүлээп ап турарының чурумун хынаар арга чок чүве бе, Кадык камгалал министерствозу ону канчаар көрүп турарыл?

Шылгалдалар дужаап чадап кааш, хейде-ле солунче хомудал бижип турар деп чамдык кижилер ынчаар бодаар чадавас. Чок. Болган болуушкуннуң шынын бижип олур мен. Дөмей-ле, канчап-даа тургаш, күзелим чедип алыр мен.

Ролана ХОВАЛЫГ.

МУГУР-АКСЫНЧЕ УЖУДАРЫНГА ...1341 РУБЛЬ

Тываның авиабүдүрүлгезиниң аэровокзалында бо хүннерде кижилерниң эвээжээнин. Билет садар кассалар чанында ол-бо иткилешкен, мурнун былаашкан пассажирлер-даа шоолуг көзүлбестээн. Ол-бо черлерже ужар рейстер саны база кызырылган. Кассаларның кайызынга-даа баарынга оочур эвээш, билетти хостуг садып ап болур сен. Чүге мынчап барганы ол? Ужудар пассажирлерниң эвээжээни ол бе? Ооң чажыды чүдел?

Чүге ынчап барганын ам кижи бүрүзү пат билир апарган. Самолетка ужудар билет өртээ эмин эртир аартаан. Билет өртээ ынчаар улгады бээрин кым-даа билбейн чораан. Мооң мурнунда Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынче ужударда 447 рубль төлеп турдувус. Ону безин улуг-дур дижип турдувус. Ам 1341 рубль болу берген. Бо санны адаарының безин аарышкылыын. Рынок ынчаар негеп келгени ол-дур. Оон өске чүнү чугаалаар боор.

Ийет, ужар чүүл транспортунуң тарифтери рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге үезинде өспейн канчаар. Ону чугаалаан-даа херээ бар бе. Самолеттарны бүдүрер, ооң артык кезектериниң, одаар чүүлүнүң өртээ улгатканын билир бис. Ол ындыг-ла ыйнаан. Самолет дээрге транспорттуң массалыг хевири-дир деп санап өөренип каан пассажирлеривис чүү деп тайылбырлаар бис. Билет өртээ улгатпаанда самолётту автобус-биле дөмей ажыглаар турдувус. Ам чонувустуң хөй кезии самолет билединиң өртээнге күш четпестээн.

Россия Президентизиниң Чарлыын ёзугаар 1992 чылдың сентябрь 17-ден эгелеп агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырары база оларның холга ап чоруур чүъгүн сөөртүрүнүң билет өртээ

Үениң бир нарын айтырыы

3 катап өскен. Ындында-ла куруглап калган карманывыс ынчап какталыры ол эвес ыйнаан? Эргелеп башкарылганың тус чер органнары база саң-хөө органнары бо айтырыгны өөренип көрүп, чонну берге байдалга таваржыптырбас дээш чогуур хемчеглерни ап эгелей бергени чугаажок. Ынчалза-даа оларда акша-хөреңги база-ла куруг болдур эвеспе дээрзин утпас ужурлуг бис.

Ыңай-бээр аргышкан чонну дүвүредип турар айтырыгга харыы бээр сорулга-биле «Красноярскавиа» концерниниң Тывада авиабүдүрүлгезиниң план-экономика килдизиниң начальниги **Любовь Григорьевна Алексахина**-биле албан ужурашкан ужурум-даа ол. Ооң-биле бистиң аравыска мындыг чугаа болган.

— Самолет билединиң өртээниң база катап улгатканының дугайында чоңга чедингир кылдыр тайылбырлап берип көрүңерем, Любовь Григорьевна?

— Россия Президентизиниң Чарлыын ёзугаар бо чылдың сентябрь 17-ден эгелеп самолет билединиң болгаш пассажирлерниң холга ап чоруур чүъгүнүң өртээ 3 катап өскенин чон солуннардан номчуп, радио, телевиденеден дыңнап, билип алган боор деп бодаар кижи-дир мен. Ынчангаш бо хүнден эгелеп бүгү Россияның девискээринге самолет билединиң өртээ улгаткан. Чүге мынчаар улгады бергенил деп айтырыг чайгаар тургустунуп келири чугаажок. Чүге дээрге кывар-чаар материалдарның, артык кезектерниң өртек-үнези улгаткан болгай. Ону чүнүң-биле садып алырыл деп айтырыг авиабүдүрүлгелерни сөөлгү үеде база дүвүредип турар болу берген. Бо талазы-биле кайы-даа бүдүрүлгелерниң чарыгдалдары дыка улуг. Амгы рынок харылзааларының берге үезинде кывар-чаар материалдарның, артык кезектерниң өртек-үнезин ону бүдүрүп, бисти хандырып турар черлер орта адап бербес боор-дур. Оларның-биле чугаа кылыры безин бергедээн шаг-дыр. Өртек-үнезин боттары доктаадыр болу бергенде, бажынга кирген санын адаптар боор-дур. Алыр болзуңза ал, албас болзуңза ону садып алыр хереглекчилер кай баарыл дээр-дир. Хандырыкчы кижилер боттарының негелдезин салгаш олурар апарган шаг-дыр. Ону албас бе дээрге, канчап ажылдаарыл ам, ынчаш? Садып алыр апаар. Кывар-чаар материалдар, артык кезектер тыптынып албас болзувусса пассажирлеривисти чүнүң-биле аргыштырар бис. Орулгалыг ажылдаарының орнунга карылгалыг ажылдап турар улус-ла болгай бис. Ону чажырбас мен. Ынчангаш Россия Президентизиниң Чарлыын ёзугаар Тываның авиабүдүрүлгезиниң самолеттарының бүгү-ле ужудуп турар черлеринче билет өртээн үш катап улгаттырганывыс ол.

— Ыңай-бээр ужуп турар пассажирлер-даа билип алзын. Самолеттарның ужуп турар черлерин адап тургаш, эргиде турган өртектер-биле амгы чаа өртектерни деңнеп тургаш, тодаргай чижектерни борта адап көрүңерем.

— Ында бичии-даа чажыт чүве чок. Бистиң пассажирлеривис билип алзын харын. Самолетка ужударының амгы өртээ мындыг:

	Мурнунда	Ам
Кызыл — Мугур-Аксы	447 руб.	1341 руб.
Кызыл— Кызыл-Мажалык	338 руб.	1014 руб.
Кызыл — Кара-Хөл	454 руб.	1362 руб.
Кызыл — Красноярск	390 руб.	1170 руб.
Кызыл — Новосибирск	609 руб.	1827 руб.
Кызыл — Абакан	251 руб.	753 руб.
Кызыл — Омск	839 руб.	2517 руб.
Кызыл — Кунгуртуг	346 руб.	1038 руб.
Кызыл — Хамсыра	411 руб.	1233 руб.
Кызыл — Тожу	309 руб.	927 руб.
Кызыл — Сизим	279 руб.	837 руб.
Кызыл — Сарыг-Сеп	266 руб.	798 руб.

— Өртектер бо хире улгатканда ужудар пассажирлер саны эвээжеп, силерниң бүдүрүлгениң саң-хөө байдалы улам баксырай бербес бе?

— Ол шын. Кылыр ажылывыстың хемчээли май айда өртектер улгаткан соонда безин 50 хуу кызырлы берген турду. Ам чаа Чарлык үнген соонда, сентябрь 17-ден эгелеп ам-даа 15—20 хуу кызырлыр. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнеп орарым ол. Самолет хондурар черлеривис санын база кызырып каaптывыс. Хүт, Севи, Бүрен-Бай-Хаак, Эрзин, Хову-Аксы, Торгалыг, Саглы, Хандагайты дээн черлерже самолеттар ушпастаан. Бай-Тайганың Кара-Хөлче ужудуп турдувус. Тыва Республиканың Чазааның дилээни-биле Кара-Хөлче Ми-8 дээр вертолет ужудуп турган бис. Одаар чүүлдүң өртээн эрги өртектер ёзугаар санап алгаш, ужудуп турган болдувус. Ийи ай ажыг Кара-Хөлче вертолет ужудуп келдивис. Карылгавыс дыка улуг болган. Ынчангаш Кара-Хөлче база ушпастаан. Тээлиже самолеттар база ушпайн турар.

Кызыл-Мажалык аэропортунга Як-40 самолеттар хонар арга чок болуп келген. Самолет хонар шөл үрелип баксыраан. Кызыл-Мажалык аэропорту мооң мурнунда бешки класстың аэропортунга санадып турду. Ам республика иштинде ужудуп турар самолеттар хүлээп алыр аңаа шөл болу берген. Кызыл-Мажалыктан ам чүгле Л-410 самолет Абаканче чедир рейс кылып турар. Кызыл-Мажалыкта самолет хонар шөлдү эки септеп алыр акша-төгериивис база чок. Эрге-чагырганың тус чер органнары база шоолуг-ла кичээнгей салбас боор-дур.

— Сөөлгү айтырыг. Соңгаар хоорайларда өөренип турар студентилеривис бар болгай. Оларга чиңгелделер турар ужурлуг. Бо дугайты чүнү чугаалап болур силер?

— Студентилерге чиңгелделер ам-даа бар. Ында амдызында өскерилген чүве чок. Ынчалза-даа бисте улуг самолеттар бар эвес. Ол чиңгелделер чүгле Ту-154 база өске-даа улуг самолеттарга көрдүнген. Бистиң Як-40 самолетта ындыг чиңгелде чок. Красноярскиден өске хоорайларже ужудуп турар улуг самолеттарга ужудуп турар студентилерде чиңгелде бар.

— Салган айтырыгларымга долу харыы бергениңер дээш четтирдим, Любовь Григорьевна.

Манай-оол ОЮН айтырыглар салган.

Культура амыдыралы

СИБИРЬ ТЕАТРЛАРЫНЫҢ ФЕСТИВАЛЫ

Хакас Республиканың найысылалы Абакан хоорайга Сибирь улустарының национал театрлар фестивалы сентябрь 24-те бодунуң ажылын эгелээн. Ындыг улуг байырлал бир-ле дугаар 1990 чылдың март айда Тывага болуп эрткен болгай. Амгы болуп эртип турар ийиги фестивальга Тыва Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг театрының артистери ийи шии-биле киржип турар.

Хакас черге ол улуг байырлал Абакан хоорайның «Найырал» аалчылар бажыңының чанындан эгелээн. Янзы-бүрү национал хептерлиг фестивальдың киржикчилери чыраа-тергеге олурупкан, көрүлдениң улуг ак вымпелин тудуп алган чоруп орган. Оларның соон дарый аът-спорт клувунуң аът мунган спортчулары халдып, байырлалды улам сорук киирген. Даг-Алтайның, Бурятияның, Тываның, Саха-Якутияның, Хакасияның театрларының артистери тус-туста национал хептерин кедипкен, ырышоорлуг, омак-хөглүг тус черниң шии театрының мурнунга чедип келген дээрзин «Тувинская правда» солуннуң корреспондентизи Светлана Козлова бижип турар. Аңаа аалчыларны хакас артистер чылыы-биле уткаан.

Театр ажылдакчыларының болгаш артистериниң байырлалынга түрк дылдыг улустарның тоолдарының маадыры Ак-Бөрүнүң овурунга хакас артист Алиса Кызласова байыр чедирген соонда, бурунгу Хакасияның бурганнарының овурун хакас артистер ойнаан. Оюн-тоглаа үезинде Хакас Республиканың культура министри, сураглыг ыраажы, Тывага каш удаа аалдап кээп чораан В. Г. Чаптыков, Россияның Театр ажылдакчыларының эвилелиниң национал театрлар кабинединиң начальниги А. Я. Вольфсон, Тыва Республиканың хөгжүм-шии театрының директору С. М. Айыжы болгаш театрларның кол режиссёрлары, фестивальдың киржикчилери чылыг сөстерни чугаалап, байыр чедирип турганнар.

Бир-ле дугаарында фестивальды Фигейредунуң «Эзоп» деп трагедия шиизи-биле Хакасияның шии театрының артистери эгелээн. Ол шии аалчыларны сонуургаткан. Эртенинде Сибирьниң национал театрлар фестивалының киржикчилери-биле ажык чугаа Хакас Республиканың шии театрының чечен чогаал талазы-биле кезээниң эргелекчизи Валентина Татарованың өрээлинге болган. Кижи бүрүзү бот-боттарын кончуг эки билчир. Чүге дизе олар Тывага болган бирги театрлар фестивалынга ужуражып, таныжып алган-на болгай. Театр уран чүүлүнге хамаарыштыр чугаа солун, ажыктыг, өөредиглиг болганы чугаажок. Ленинградтың театр, музыка, кинематография күрүне институдунуң 60 чылдар үезинде тыва, бурят, алтай артистерге бедик мергежил чедип алырынга улуг дуза көргүскен башкыларга — Ю. А. Завадскийге, С. А. Бенкендорфка болгаш өскелерге-даа өөрүп четтиргенин Бурятияның шии театрының кол режиссёру Владимир Кондратьев онзалап демдеглээн. Ол ышкаш ноябрь айда бурят театр тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдеглээр.

Даг-Алтай театрның кол режиссёру Ногон Шумаров бодунуң чогаадыкчы бодалдарын аалчылар-биле үлешкен. Олар бо фестивальга чүгле чаңгыс «Ырысту» («Кежиктигбей») деп уругларга тоол-шиини эккелген. Ынчалза-даа ол черде театр каш чыл капитал септелге чоруттунмаанындан үрелип, буступ болурунуң кырында келген. Ынчангаш театр көжүп чоруур байдалче кирген. Ажык шөлге ойнаар улустуң маадырлыг тоолунга үндезилээн «Маадай-Кара» деп шии-тоолду, «Чумалы-Каан» деп театржыткан көргүзүгнү белеткеп турарын ол чугаалаан. Ол ышкаш фестивальга «Читиген» дээр хакас аныяк театрның артистериниң белеткээн шиизи кирипейн барганы хомуданчыг. Чүге дээрге ооң режиссёру Иванаев хенертен мөчээн. Хакасияның М. Ю. Лермонтов аттыг театрының орус бөлүү Стейнбектиң «Кижилер болгаш күскелер» деп шиизин фестиваль дооступ турда, сентябрь 30-де аалчыларга болгаш көрүкчүлерге көргүзер.

Тыва Республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери сентябрь 27-де Ч. Айтматовтуң бир чогаалын ёзугаар чогаалчы Владимир Серен-оолдуң таарыштыр чогаадып тургусканы «Чингис-Хаанның ак булуду» деп шиизин болгаш чогаалчы Монгуш Кежелдейниң тыва улустуң тоолунга үндезилээн «Үш эртемниг оол» деп уругларга бижээн шиизин келген аалчыларга болгаш көрүкчүлерге бараалгаткан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЭКИ ХАРЫЛЗААЛЫГ БОЛУКСАЗЫҢЗА

БҮГҮ КҮРҮНЕ БОЛГАШ КООПЕРАТИВ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ, КОММЕРЦИЯ БОЛГАШ САҢ-ХӨӨ ТУРГУЗУГЛАРЫНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

«Искра» деп адаан чаа автоматтыг телефон системазы Кызыл хоорайда ажыглалда кирген. Ол системаны ажыглап, бүгү республикаларның найысылалдары-биле, крайлар, областар төптери-биле, Россияның, а ол ышкаш ХКД-ның улуг-улуг хоорайлары-биле шаптараазын чок, дүрген харылзажып болур.

«Искра» системаның дүрген, чүгле оларга көрдүнген харылзаазын ол системаның абонентилери кылдыр хүлээп көрдүнгеннер, хөй эвес санныг абонентилер ажыглаар аргалыг.

Системаны:

— хоорайлар аразында телефон харылзаазынга;

— чоокку келир үеде — делегейниң телефон харылзаазынга;

— станция иштинге абонентилерниң харылзаазынга;

— сан-медээлерни дамчыдарынга;

— факсимиле (телефакс) харылзаазынга ажыглап болур.

Россияның болгаш ХКД чурттарының «Искра» системада абонентилериниң телефон дептери (справочниги) республикада харылзааның болгаш информатиканың күрүне бүдүрүлгезинде бар.

«Искра» системага киирер абонентилерниң саны Кызыл хоорайда хөй эвес, харын-даа эвээш, ынчангаш ынаар киирттип алыр дээш далажыңар!

Тодаргай тайылбырларны алыры-биле 2-34-64, 2-10-45, 3-25-08 телефоннарже долгап болур.

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ БОЛГАН

Сөөлгү үеде хуужудулга дугайында чугаа бистиң республикада улам-на калбарган. Бир эвес экономиктиг реформаларны дүргедедир, чоннуң амыдырал-чурталгазын экижидер дээр болза, күрүне өнчүзүн, улуг-биче бүдүрүлгелерни шуптузун коллективтиң болгаш тус-тус кижилерниң-даа хуу өнчүзү кылдыр хуужудуп, дорт чугаалаарга, садары эргежок чугула болурун Россия Федерациязының Дээди Совединиң болгаш Чазааның-даа хүлээп ап турар хөй санныг доктаал-шиитпирлеринде айтып турар. Бистиң-даа республикада хуужудуп, садар ужурлуг бүдүрүлгелерниң, өнчү-хөреңгиниң дугайын база чарлап турар болгай.

Ол бүгү-биле чергелештир Россия Федерациязының хамаатыларынга хуужудулга чектерин тывыскаш, оларга күрүне өнчүзүн боттарының кылдыр садып алырының аргазын бээриниң дугайында шиитпир база хүлээп алдынган. Кызылдың бажың эт-херекселдери кылыр мебель фабриказының күш-ажылчы коллективи рынок экономиказының шыңгыы, барык шыдаттынмас бергезинге дораан-на таварышкан. Үстүнден мыдыг эт-херекселди кылырынга, мынча-мынча материалдыг болгаш сан-хөө хандырылга бээр дээн ышкаш, эрги шагның айтыл-дужаар эрге-чагыргазының үезинден чаа байдалче шилчирип, тускайлаң болуру чугула апарган. Чогүм-на оон ужурундан барык хаглыр чыгыы турган фабриканың удуртукчулары үениң негелдезинге таарыштыр ажылдаарының арга-мергежилин тып, ажыглап эгелээн. Мурнундагызы ышкаш, хөй-ле хааржактарлыг, хананы дүглай бээр шкафтардан аңгыда, эдилээринге эптиг, улуг эвес болгаш чазып-эптээр столдардан эгелээш, чымчак сандайларга, кухня үлгүүрлеринге чедир янзы-бүрү, чараш аян-шинчилиг мебельди кылып эгелээн. Ынчалза-даа ол бүгүнүң бот-үнезиниң, а ол ышкаш кылыр материалдарының өртээниң улуундан садып-сайгарары белен эвес апарган. Оон ужурундан фабрика бодунуң тускай магазинин дамчыштыр продукциязын сайгарарының аргазын тыпкан. Бодунуң магазининге ол-ла бот-үнези болгаш чарыгдалдарны барымдаалап садары ажык чок болуру илден. Ынчангаш оларны он, харын-даа он беш хуу чедир чиге-дир үжүрга таварышканын кол инженер Александр Чичикин чугаалап турар. Оон түңнелинде херэглекчилерниң бараанга сонуургалы улгаткан. Эрткен айда фабриканың продукциязын сайгарган түңү бир миллион рубль чедип турар.

Фабриканың ажылчыннары улуг бергелерге таварышпышаан турар. Ынчалза-даа оон үнүп чоруткан болгаш ундараң мунгараан кижилерниң дугайында кандыг-даа чугаа болбайн турар. Мебельчилер, ылаңгыя хоочун ажылчыннар фабриканың быжыгып, орулгалыг кылдыр ажылдай бээр үези кээринге идегеп, оон чарлыырын далашпайн турарын директор Валерий Окпан-оолович Даржаа онзалап демдегледи. Чүге дээрге күш-ажылчы коллектив фабриканы коллектив хуужудулгага алырын шиитпирлээн. Баштайгы практикадан алырга, мебельчилер рынок үезинде-даа орулгалыг ажылдап шыдаарының аргазының барык көрүп турарлар. Коллектив кежигүннери чыглып, хуралдаашты фабриканы хуужудуп алырын дугурушкаш, чогуур документилерни Тыва Республиканың Күрүне эт-хөреңгизиниң комитединче чурум ёзугаар киирген-даа. Ындыг турбуже, сөөлгү үеде ук комитет ол шиитпирниң дугайын шуут мыттовастаан, шиитпир билдиимес боор турар. Чамдык үндезиннер ёзугаар алырга, ол бүдүрүлгени хуужутканының соонда, оон чүгле 38 хуузун күш-ажылчы коллективке дамчыдар ужурлуг боор турар. Чогум-на оон ужурундан кижилер чигзинип эгелээннер.

Кызылдың мебель фабриказы амгы берге үеде ажылын үскейн, чаа хевирниң продукциязын безин кылып үндүрүп турар хөй эвес тыва бүдүрүлгелерге хамааржыр. Кижилерниң акша-шалыны ам-даа эвээш, доктаамал эвес-даа болза, коллективтиң өзээ быжыг болбушаан турар. Фабриканың болгаш тус чер үлетпүрүнүң удуртукчулары тывылбас кезектерни болгаш материалдарны Россияның өске областарындан барып дугуржуп, оларның херэглээн чүүлдери-биле орнаштыр садып ап турар. Шаанда ышкаш Саян артындан белен материалдар экээп бээрин манап олурбастаан. Бүдүрүлге соксаал чок ажылдаар кылдыр ол бүгүнү тып ап-даа турарлар. Бот баш миннип, боттары хеделир болза, күш-ажылчы коллектив бүрүзү рыноктуң негелделеринге дүүштүр ажылдап шыдаар деп чүвени ам шуут билдингир апарган. Ындыг болганда мебель фабриказының коллективиниң өнчү кылдыр хуужудары хүннүң негелдези болу берген.

Топча МОНГУШ.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ХУУЖУТКАН ЧЕК ЭЭЗИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Силер күрүне өнчүзү бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизин садып ап болур эргени берип турар күрүнениң үнелиг саазыны болур хуужудулга чегин холга алдыңар. Хуужудулга чорул турар үеде ол эт-хөреңгини Россия Федерациязының хамаатыларынга төлевир чокка, халаска берип турар.

Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерни хуужутканы оларны акционерлиг ниитилелдер кылдыр чаарты организастай бергени үеден эгелээр. Акционерлиг ниитилелдерниң хуу акционерлери (акция тудукчулары) хөй болур ужурлуг. Акционер бүрүзүнүң өнчүге эргези онза үнелиг саазын — акция-биле бадыткаттынар. Акционер кижиниң холда тудуп турар акциялары хөй болган тудум акционер ниитилелдиң эт-хөреңгизинде оон үлүг-хуузу улуг болур.

1993 чылда силер бодуңарның хуужудулга чегиңер-биле Россияның хуужуткан кайы-даа улуг болгаш ортумак бүдүрүлгезиниң акцияларын садып ап болур силер. Бир эвес силер бодуңарның хуужудупкан бүдүрүлгеңерде ажылдап турар болзуңарза, оон акцияларын чиик өртек-биле садып алыр эргелиг силер. Ындыг садып алыышкынны хуужудулга чеги-биле шуут азы кезик-чамдыктап боттандырып болур. Акцияларны чиик өртек-биле садары кажан болурун база оон негелделери кандыг болурун силерниң бүдүрүлгеңерде ажылдап турар хуужудулга талазы-биле ажылчын комиссиядан билип ап болур.

Акционер ниитилелдер кылдыр чаарты организастапкан өске бүдүрүлгелерниң акцияларын хуужудулга чектеринге садарын Россияның федералдыг эт-хөреңги фондузунуң чер-черлерде салбырлары, а бир эвес ындыг черлер чок болза, эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле девискээр комитеттери тускай аукционнарга боттандырар. Ындыг аукционнарны 1993 чылда организастап эрттирер. Ол аукционнарның кажан, кайы эртерин солуннардан болгаш массалыг информацияның өске-даа черлериниң дыңнадыгларындан билип ап болур силер. Кандыг-бир шиитпир хүлээп алырының мурнунда аукционну эрттирериниң чурумун эки өөренип, билип ап көрүңер. Бодуңарның хуужудулга чегиңерни салыр деп бодап алган бүдүрүлгеңерниң дугайында хөйнү билип алырын кызыдып көрүңер. Хуужуттунар деп турар бүдүрүлгеге бүрүзү бодунуң дугайында долу информацияны бээр хүлээлгелиг. Ындыг информацияларны өөренип көрүп тургаш, түңнел шиитпирни хүлээп ап болур силер.

Бир эвес силер бодуңарның хуужудулга чегиңер-биле кайы-бир бүдүрүлгениң акциязын садып алыр деп шиитпирлей берген болзуңарза, бодуңарның чегиңерни чогум кайы бүдүрүлгеге салырыл деп чүвени эки бодап көөрүн силерге сүмелеп тур бис. Силерниң салган чегиңерниң онча-менди турарын күрүне магадылавас, ынчангаш келир үеде кедилиг апаар боор деп шилип алганыңар бүдүрүлгеңерниң акциязын садып алыңар.

Силер хуужудулга чегин ажыглаарының өске ийи аргаларының дугайын база эки билип алзыңарза чогуур.

Бир эвес хуужудупкан улуг эвес бүдүрүлгени бүрүнү-биле аукционга азы конкурс-биле сада бээр болза, ону садып алырынга киржип турар кижи бодунуң киирер ужурлуг төлээзиниң 35 хуузун чеги-биле киирер апаар. Ынчаарга улуг эвес-даа бол ындыг бүдүрүлгениң өртек-үнези миллион-миллион акша-биле санаттынар болгай. Ынчангаш хуужудулга чегин ындыг арга-биле ажыглаары кижи бүрүзүнге болдунмас. Кижи бүрүзүнде ол хире өртектиг үнелиг саазын чок болгай.

Хуужудулга чеги-биле дүжүрүп чок кылып турар бүдүрүлгениң эт-хөреңгизин база садып ап болур. Ындыг таварылгада үстүнде көргенивис ышкаш база-ла хуужудулга чеги-биле төлээр ужурлуг түңнүң 35 хуузун киирер апаар. Бо таварылгада бир эвес силер дүжүрүп турар бүдүрүлгениң эт-хөреңгизин садып алыр деп күзеп, сонуургай берзиңерзе, эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле тус чер комитединге азы Россияның эт-хөреңги фондузунуң тус черде салбырынга ол дугайын тайылбырлап бээрин дилеп чеде бериңер. Ол черлер дүжүрүп турар бүдүрүлгени садар талазы-биле аукцион чооку үеде кажан болурун болгаш ол аукционга чүнү садып ап шыдаптарыңарны силерге тайылбырлап бээр.

Хуужудулга чеги-биле силер ындыг чектерни чыып тургаш, янзы-бүрү акционерлиг ниитилелдерниң акцияларын садып ап турар тускайжыттынган инвестиция (узун хуусаалыг капитал салыышкыннары) фондуларының акцияларын база садып ап болур силер. Инвестиция фондулары чыып алган чектерни янзы-бүрү бүдүрүлгелерниң акша-хөреңгизинге салып турар болгай. Бир эвес силер чегиңерни ындыг фондуларга салыптар болзуңарза, силерниң чегиңерниң үне чокталы бээриниң азы шуут каражага таваржырының барымдаазы эвээш боор, илегел түргустунуп кээр. Үнелиг саазыннарның чаа түргустунуп турар рыногунуң ужур-утказын ам дээрезинче эки угаап билбес кижилерге хуужудулга чегин тускайжыттынган инвестиция фондуларынга салыры ук чектерни эң ынаныштыг ажыглааны ол болур. Инвестиция фондузунуң акциязын садып алгаш, силер ук фондунуң акция тудукчуларының бирээзи, ук фондунуң ээлериниң бирээзи болу бээр силер. Фонд силерге киирип алган орулгазының үлүг-хуузун (салган чегиңерниң хире-чергези-биле) төлеп бээр. Бир эвес ол фонд чедиишкиниг ажылдай берзе, оон акцияларының өртек-үнези улгадыр.

Инвестиция фондуларын тускай мергежилдиг инвесторлар удуртуп баштап турар. Олар фондунуң акша-хөреңгилерин каяа салза, орулга ап болурул дээш бүдүрүлгелер дугайында өске-даа информацияларны үргүлчү чыып, оон түңнел үндүрүп турарлар. Бир эвес силер хуужудулга чегиңерни кайы-бир инвестиция фондузунга салыр деп бодай берзиңерзе, элээн каш фондуларның берип турар чарлалдарын болгаш рекламаларын эки өөренип көрүңер. Улуг орулгалыг болур бис дээн аас чарлалынга бүзүреве-ңер. Фонд бодунуң акша курлавырларын каяа киирер, салыр деп турарын эки билип алыңар. Фондунуң эргелекчилери тускай мергежилдиг болгаш бүзүрел болур кижи бе деп чүвени бодап көрүңер.

Даразында чүүлдерни бодап алыңар:

— инвестиция фондузу дээрге хууда албан чери-дир. Инвестиция фондузунга силерниң салган салыышкыныңарның кандыг янзылыг апаарын чиде бербезин дээш күрүне магадылавас. Олча-ажыктыг болурун бээриңерниң кара чаңгыс магадылалы — силерниң шын шилип алыышкыныңар, бодамчалыг болгаш угаан-сарыылдыг болуруңар;

— бир эвес силер бүдүрүлгелерниң азы инвестиция фондузунуң акцияларын садып албас деп бодаар болзуңарза, дугурушкан өртек-биле бодуңарның чегиңерни кандыг-даа кымга-даа садып болур эргелиг силер;

— чегиңерни мугур 10000 рубльге садыптарыңарны кым-даа магадылап шыдавас. Чүге дээрге рынокка чектиң өртек-үнези улгадып база кудулап-даа болур. А ол ышкаш үе-үеде өскерлип-даа болур. Россияның янзы-бүрү девискээрлеринге оон өртек-үнези янзы-янзы-даа боор болур;

— хуужудулга чегиңерни дегийт дарый-ла садыптарын силерге сүмелевейн турар бис. Чүге дээрге бир эвес силер ол чегиңерни тускайжыттынган инвестиция фондузунга салыр азы оон-биле шилип алган бүдүрүлгеңерниң акциязын садып алыр болзуңарза, олча-ажыктыг боор болуруңарга бүзүрел турар бис.

Бир эвес силер бодуңарның хуужудулга чегиңерни дөмей-ле садар деп бодай берзиңерзе, силерге даразында чүүлдерни сүмелеп тур бис:

1. Чекти алган дораан ону садыптар-дыр деп бодаваңар. Хуужудулга чектерин тывысканының баштайгы каш айларында рынокка оон өртээ дыка өскерлип болур. Чегиңерни дораан сада каапкаш, частырыг кылып, каражадап болур силер.
2. Бодуңарның хуужудулга чегиңерни садар мурнунда ындыг чектерни Москвада, Санкт-Петербургта болгаш өске-даа улуг хоорайларда каш акшага садып турарыл деп чүвени ямдап-ла билип алыңар. Ол дугайын солуннардан болгаш массалыг информация черлериниң дамчыдылгаларындан билип ап болур силер.
3. Душкан-на кижиге сада бербейн, элээн каш садып алыкчылардан тып алыңар. Оларның чеже өртекти адаарын шүүштүрүп көрүңер.

Силер бодуңарның хуужудулга чегиңерни салгалдарга дамчыдып берип азы белекке берип болур эргелиг силер. А бир эвес ажыл-агыйыңы чорук кылырын күзевес болзуңарза, хуужудулга чегин канчаар ажыглаарын эки билир өске кижиге ону берип болур силер — төрелиңерге азы эки таныш кижиңерге. Ындыг таварылгада чогуур документилерни кылдыртып алза чогуур.

Адак сөөлүнде даразында чүүлдерни билип алза чогуур;

Хуужудулга чектери-биле акциялар садып алырын ук чектерниң күштүг боор турар бүдүн хуусаазының дургузунда боттандырып болур. Ынчангаш бир эвес силерниң херэглээниңер акциялар эмдымызында чок-даа болур болза, таварышкан-на акцияны садып алырынче далашпаңар. Ындыг болзажок шиитпир хүлээп алырын 1993 чылдың төнчүзүнге чедир соңгаарлатпаңар. 1994 чылдың январь 1-ден эгелеп хуужудулга чеги күш чок болган деп санаттынар, күш чок апарган дээш компенсация төлевес.

Хуужудулга чеги-биле күрүне эт-хөреңгизин чүгле чаңгыс катап, чекте айыттынган түң-биле (10000 рубль-биле) садып ап болур. Оон соонда ол чекти төлеттинген деп санаар.

Хуужудулга чегин алган чериңерден хамаарылга чокка Россия Федерациязының кайы-даа девискээринге ажыглап болур.

Алганыңар хуужудулга чегин чидирбезин база үрезин кызыдып көрүңер, чүге дээрге ол акша үнелиг саналга кылыр документ болгай. Чидирген азы үрели берген чектерни катап түргуспас.

Хуужудулга чеги-биле акция садып ап тургаш, чүге идегел кылып болурул? Акциязын садып алган бүдүрүлгеңер орулгалыг ажылдай бээр болза, чыл бүрүзүнүң төнчүзүнде алдынган орулганың силерге онаажыр үлүг-хуузун силерге төлеп бээр, ону дивиденд дээр. Алыр үлүг-хууңарның хемчээли улуг-биче боор болур, ынчангаш кайы акцияның эдилекчизи кайы хире акшаны ап болурул деп чүвени баш удур чугаалаары берге. Акцияларның база бир онзагай чүүлү болза, оон рынокта өртээниң доктаамал болбазында. Муң рубль өртектиг акциялар чамдык таварылгада рынокка 2-3-даа муң рубль чеде бээр, бир чамдыкта муң рубль-даа четпес боор болур.

Аас-кежиктиг, чедиишкинниг болуруңарны силерге күзеливис!

Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди.

Күрүне эт-хөреңгизиниң Тывада республика фондузу (Кызыл хоорай).

Күрүне эт-хөреңгизиниң район комитеттери.

МОНОПОЛИСТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕР

Республикада Россия Федерациязының Күрүне реестринде кирген бүдүрүлгелер

Бистиң республиканың чамдык каттыжыышкыннары болгаш бүдүрүлгелери Россия Федерациязының Күрүне реестринде база оон девискээр аайы-биле кезээнде киргенин парлалгага дыңнаткан турган болгай. 1992 чылдың март эгезинде оларның даңзызын солуннарга база парлаан.

Республиканың каттыжыышкыннарының болгаш монополист бүдүрүлгелериниң Күрүне реестри, оон иштинде Тываның монополияга удур эргелелиниң начальнигиниң дужаалы-биле девискээр аайы-биле реестрде кирген каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң даңзызын бөгүн база катап парлап тур бис.

Кызылдың пассажирлер аргыштырар автотранспорт бүдүрүлгези, «Красноярскавиа» концерниниң Тывада авиабүдүрүлгези, автомобильдерниң техниктиг ажаалдазының «АвтоВАЗ» станциязы, «Тыва нефть продуктулар» каттыжыышкыны, харылзааның болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгези, «Рембыттехника» бүдүрүлгези болгаш «Тыва тараа продуктулар» каттыжыышкыны ол реестрде кирген.

Монополияга удур эргелел Тыва Республиканың Чазааның чанында өртектер комитеди база Статистика эргелели-биле кады бо үстүнде бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның бараан рыноктарынга ажыл-чорудулгазын тыңнап контрольдаар, ак сеткилдиг мөөрейниң нормазындан ажа бээр хажыдыышкыннарны болдурбазы-биле ону өйлээриниң, чылдаган чок черге бүдүрүлге хемчээлин эвээжедип, ассортиментиң кызырып туруп бербезиниң талазы-биле чогуур хемчеглерни ап чорудар.

Реестрде кирген бүдүрүлгелер бо:

Бүдүрүлгениң ады	Бүдүрүп турар бараазы	Турар чери
Сүт комбинады	Чалаң сүт	Кызыл
Эът комбинады	Эът, субпродуктулар, колбаса кылыглары	Кызыл
Даараныгла фабриказы	Даараныгла кылыглары	Кызыл
Алгы заводу	Кидис идик	Кызыл
Абаканның «Росмясомолторг» каттыжыышкынының Тывада соодулга комбинады		
Мөөңү-биле садар «Росторгодежда» аренда бүдүрүлгези		Кызыл
«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези	Хөмүр-даш	Тыва Республика
«Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкыны	Хлеб-булочка кылыглары	Кызыл
Пиво заводу	Пиво, эзиртпес суксуннар, водка	Кызыл
Куш фабриказы	Куш эъди, дагаа чуургазы	Каа-Хем суур
Сөөк далганы бүдүрер завод	Сөөк далганы	Кызыл район
Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	Эът, субпродуктулар, колбаса кылыглары	Кызыл-Мажалык
Мебель фабриказы	Мебель	Кызыл
Ак-Довурактың даараныгла-трикотаж фабриказы	Даараныгла-трикотаж кылыглары	Ак-Довурак
Бажың тудар комбинат	Панельден бажың тудар кылыглар, демир-бетон	Кызыл
Элегес-Аксының тууйбу заводу	Тууйбу	Элегес-Аксы суур
Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы	Дилиг материалдары	Кызыл
Кызыл ТЭС	Электри энергиязы	Кызыл
Чурталга-коммунал ажыл-агый каттыжыышкыны	Чылыг энергиязы	Кызыл
Енисейниң хем пароходствозунуң Кызылда эргелели	Пассажирлер аргыштырылгазы	Кызыл
Республика типографиязы	Номнар, хуудустар, таңма кылыр	Кызыл
Пассажир АТБ-зи	Пассажирлер аргыштырылгазы	Кызыл
«Тыва тараа продуктулар» каттыжыышкыны	Далган болгаш холуксалыг мал чемнери бүдүрер	Кызыл
Автомобильдерниң техниктиг ажаалдазының «АвтоВАЗ» станциязы	Автомобильдер септелгези	Кызыл
Тыва Республиканың Харылзаа болгаш информатиканың «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгези	Телефон-телеграф болгаш почта харылзаазының ачы-дузазы	Кызыл
«Красноярскавиа» концерниниң Тыва авиабүдүрүлгези	Пассажирлер аргыштырылгазы	Кызыл
«Тыва нефть продуктулар» каттыжыышкыны	Нефть продуктулар сайгарылгазы	Кызыл
«Рембыттехника» бүдүрүлгези	Амыдыралга ажыглаар нарын техника септелгези	Кызыл

ТАЙЫЛБЫР: Россия Федерациязының Монополияга удур политика чорудар күрүне комитединиң 1992 чылдың август 21-де дужаалы-биле «Тыва даг-дүгү» комбинатты каттыжыышкыннар болгаш монополист бүдүрүлгелерниң реестринден үндүрүп каапкан.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс Екатерина Маадыр-ооловна Кенен-оол бо чылдың сентябрь 29-та 50 харлаан. Ол Өвүр районнуң Хандагайтыда чурттап, ажылдап чоруур. Ававыс бисти, чеди оолду-кысты өстүрүп, кижизидип каан. 3 уругнуң кырган-авазы.

Ававыска юбилейин таварыштыр изиг байырны «Шын» солунну дамчыштыр чедирбишаан, кай дег кадык болурун база амыдыралдың узун болгаш берге оруун ам-даа хөй чылдар иштинде ажы-төлү бистер-биле, ачавыс-биле үлежип чурттап эртерин күзедивис.

УРУГЛАРЫ, ООЛДАРЫ, КҮДЭЭЗИ, УРУГЛАРЫНЫҢ УРУГЛАРЫ.

КЫМ ЧҮНҮ БИЛИРИЛ?

1969-70 чылдар үезинде Бай-Тайга кожууннуң Хемчик-Бажы, Шуй бажынга агаардан үрелген эдеринчи кээп дүжер дей берген дээш ол черлерге чайлаглап турган аалдарның мал-маганын сүрдүргеш, даргалар суур чоогунче көжүрүп эгелээн. Суур чоогунга каттыжып, холужуп калган мал-маганның алгы-кышкызы дей-дии турганын улуг кижилер, башкылар чугаалажыр чораан.

Чүгле Хемчик-Бажынга Эрес-Маадыр деп ынчап аарып турган кижи шыпааже көшпестээш туруп берген. Даргалар аалынга чедип, бадырып чадашкан дээр. «Дүжер болза дүшсүн, оон кортпас мен» дээш олурупкан. Кым-даа чадашкан. Ынчалза-даа ол эдеринчи дүшпейн барган. Алтай чоогунда барып дүшкен-даа дижир. А чамдык улус Тывага Шуй бажы ынаар дүшкен дээр. Көрген улус база бар деп чугаа бар. Черле ынчаш, эмчиктер бо дугайын билип алыксап турар бис. Чогум черле каяа дүшкен ирги, бо талазы-биле ол үеде ажылдап турган Тываның тускай эртемниглери билир боор. Чүнү кылып турган херексел, даштыкы хевири кандыгыл, чүзү үрели бергенил, оон хоразы кандыг турганыл, ажык чүл дээрзин тайылбырлап бээрин күзээр-дир бис. Оон ынай бо талазы-биле кым чүнү билирил, база солунче бижизин.

Родион ДОНГАК.

КЕДИЗИН БОДАВАСКА, ЧЕРЛЕ ХОРЖОК

Бистиң өгбелеривис-даа, бо хүннерде бистиң аравыста чурттап чоруур назы-хары элээн улгады берген кырган-ачаларывыс-даа, кырган-аваларывыс-даа мынчаар чугаалажып чораанныр: «Чер—ием, дээр—адам». Бо сөстерниң алыс утказын хандыр бодаарга, бистиң өгбелеривис, кырганнарывыс чер дугайында дыка эки билип чораанын кижи эскерип каар-дыр.

Шынап-ла, чер — амыдыралдың үндезини. Ол чок болза, кандыг-даа национал-дыг чоннуң бурунгаар хөгжүлдези турбас. Ынчангаш черни кижи бүрүзү шын, камныг, хумагалыг ажыглап, оон эки орулганы ап билир кылдыр өөренири, чаңчыгары — чугула айтырыг. Черни аштап арыглап алыры, ону өй-шаанда болбаазырадыры, ажыглап сайзырадып тургаш, хөй дүжүттү алыры чүгле кижиниң кызымак күш-ажылындан хамааржыр.

Шак ындыг берге, нарын үеде бодунуң бажыңының даштында огородун, хоорайдан ырак эвесте дачазын чөптүг ажыглап турар кижилерни көргеш, кижиниң ишти-хөңнү доорту-ла өөрүй бээр. Олар картошканы, кулчаны, капустаны, морковьту, свекланы, укропту, малинаны болгаш өске-даа ногаа, чимис аймаан тарып алгаш, ону эки ажаап ап турар. Оон аңгыда бо хүннерде бир пачка «Дон» сигаретаның, «Астраның» өртээ үш, чок талия бергенин көргеш, бистиң республиканың чамдык чурттакчылары таакпыны огородунга, дачазынга тараап, оон багай эвес дүжүттү ап эгелээни өөрүнчүг. Ногаа аймаан, таакпыны тарып алыры кижи бүрүзүнүң амыдырал-чурталгазынга улуг деткимчени чедирери чугаажок.

Бистиң республиканың ажылчыннарының, интеллигенциязының, депутаттарының, удуртукчуларының ортузунда чер дугайында айтырыг чидан-биле чорул турар дизе черле хөөрем эвес. Бо чугула дээн национал айтырыг талазы-биле хөй-хөй материалдарны солуннардан кичээнгейлиг номчуп, радиодан дыңнап, теледамчыдылгадан көрүп келген амыдырал неген келген. Ам бо айтырыгны бүгү чоннуң киржилгези-биле сайгарар, ону чөптүг шиитпирлээри негеттинип келген. Моңу хандыр өөренип көрүп тургаш, черни садар дээр үзел-бодалды хандыр бодап, сайгарып шыладим.

Хууда бодал

Манаа хамаарыштыр кижи бүрүзүнүң сагыш-бодалы янгы-янгы болуп турарын эскерип турар бис.

Чер дугайында айтырыгны шын шиитпирлевес болза, бистиң тыва чонувуска, салгалдарывыска дедир эгиттинмес байдалды түргускаңывыс ол. Ынчангаш бо национал айтырыгны билдилиг, хандыр бодап, ону өске национал улустарда канчаар шиитпирлеп турарын анализтеп көрүп тургаш, эң-не шын, кедилиг болур шиитпирни үндүрерин вас кижилерге удур боттуг, өөредиглиг шүгүмчүлелди калбартыры чугула-дыр. Манаа мен бир каш чижектерни киирерин оралдажып көрейн. Чер айтырыын чиик көөр, ону дүрген-не хуужудар дээр бодалга алыс бодум удур мен. «Черни шыдалдыг улустарга садып болур» деп, Тыва Республиканың депутаты Г. Я. Эпчин бодал чокка депутаттар болгаш чон мурнунга кылган чаржынчыг, частырыглыг чугаазы-дыр. Оон ол саналынга тыва чон кажан-даа каттышпас, чөпшээрешпес-даа, а харын чөптүг шын дээш удурланыр апаар. Кандыг-бир айтырыгны баш удур өттүр бодап тургаш, а оон соонда чөптүг шиитпирни амыдыралга боттандырып эгелээри чугула болгай. Бир эвес ону бүгү чон деткип хүлээп алтар болза, шак-ла ынчан күштүг дүр дээрзинге бүзүрел улгады бээр. Оон аңгыда Чаа-Хөл районда «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны Янчат Бүрбү бо чылдың июль 9-та үнген «Шын» солунга Бии-Хем районда Михаил Дамчайның «Сеткил өйген айтырыглар» деп чүүлүнге удурланып, черни садарын сүмелеп бижээни окта шын эвес. Оон шак ындыг бодалынга кым-даа чөпшээрешпес.

Черни акша-биле кайы шагдан бээр солуп шыдаваан, ол дээш бистиң бурунгуларывыс ханын төп, амы тынын берип чораан. Бир эвес бо нарын, берге үеде Тываның черин дилиндектеп, садыптар болзувусса, канчап амыдырап-чурттаарыл деп айтырыг чоорту түргүстүнүп келир-дир. Манаа хамаарыштыр кижи бүрүзү ханы уткалыг бодалын илеретпишаан, бодунуң чери дээш шын турушун тыпкаш, черни хөреңгитеннерге сатпас дугайында демиселди амдыгаштан эгелээр үе келген. Үе бисти манавас. Бир эвес бо айтырыгны шын эвес шиитпирлеп алыр болзувусса, боттарывысче соок кара сугну мөңгеде куткаңывыс ол.

Тыва биче-даа болза, байлак оран. Ону кижилерге саткан херээ черле чок. Бир эвес бис Тожуну, Бии-Хемни, Каа-Хемни, Мөңгүн-Тайганы, Эрзинни, Таңдыны, «Чедер», «Дус-Хөл» курорттарын, сураглыг аржааннарывысты, хөмүр-даш үургайларын, үнелиг дустуг Дус-Дагны садыптар болзувусса, Тываның экономиказын сайзырадырынга, өске чурттар-биле садыглажырынга доктаар болур болгаш частырыг болур дээрзин бодамчалыг кижи бүрүзүнге билдингир.

Табурак КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

«АЯНГАТЫДА» МЫНДЫГ

Барыын-Хемчик районнуң «Аянгаты» совхозунда мал ажылында чугула кампания — хойнуң тарып боозадылгазы болгаш сула эдержилгези эки организастаттынган. Бо ажылче совхозтуң директору Л. С. Монгуш биле кол зоотехник Чечек Монгуш улуг кичээнгейни салып турарлар. Совхозта ниитизи-биле 2426 баш төрүүр хой бар, ам оон чартыын тарып боозаткан, арткан сула эдержилгеже киирген. Төрүүр кодан бүрүзүнде 5 кошкар бар, оларны бир неделя болгаш солуп турар.

Кошкарларның күш-шыдалынче база кичээнгейни салып, немелде чемгерилгени организастап турар. Аянгатының хойжулукчуларының келир чылын хой бүрүзүнден хураган алыр дээш бо ажылче улуг кичээнгейни салып турары черле чөптүг.

«Аянгаты» совхозка деңнээрге, өске ажыл-агыйларда хой тарып боозадылгазынче болгаш сула эдержилгезинче кичээнгей багай салдынган. Акша-төгериг чогунга сылдаглап алгаш, чамдык совхозтар тарып боозадылга ажылын чорутпаан. Кошкарларда салган кошкарларның күш-шыдалы кошкаа, оларны солуп, ангы чемгербейн турар. Совхозтар директорлары, зоотехниктер мал ажылынга бо чугула ажылды кичээнгейге алыры чугула боор. Бо бүгүнү эки организастаавыдан мал төлү немежир болгай.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ЫДЫКТЫГ УЛУГ БАШКЫ ДАЛАЙ-ЛАМА ДУГАЙЫНДА СӨС

Бо одуругларны Ыдыктыг Далай-Ламаның холу дээп, бижиттиниип турганы кылагар ак демир-үжүк-биле бижип ор мен. Сентябрь 19-тан 22-ге чедир хүннер сарыг-шажын чүдүлгелиг тыва чонга канчаар-даа аажок улуг болуушкун. Түмен чоннуң хей-аъды көдүрлүп, сүлдези бедээн дээрзин билдиңер. Чүвениң кедизин бодап, ону чонумга тураскаатпышаан, Ыдыктыг Далай-Ламаны силерниң кайы хире бедик көдүрлүүшкүннүг хүлээп алганыңарны база сактып ор мен.

Ийе, чон чолдуг, кижи чүткүлдүг. Сүзүг-чүдүлгезин кыстырып чораан болгаш авыралдыг сеткил-хөөнү коозурап бар чыткан тыва чонга мындаагылар угаан-сарыыл, эп-чөп күзеп, буяныг чырык сеткилин халдадып, тейлеп кааның утпаан силер. Ындыг болганда, бистер, бүгү албатылар демниг туттунчупкаш, сеткил-сагыш талазы-биле эде-хере тургустунуп, аас-кежик, чырык амыдырал дээш төлептиг туттчур үевис келбээн деп бе? Бо кижи бодап көөрге, чурт-талгада ыйык болгаш үндүрүк-киирик черлер бажын ажыг. Ону дескилээрде дөжү, маска, чогумчалыг иштики чаагай сеткил, кара дерниң дамдызы херек эвес чүве ыйнаан. Канчаарын кижи бүрүзү билир турбуже, катаптаан дээш өршээп көрүңер. Ынчалзажок кижилерниң сузун, сүзүүн хемүрерти базып, куду тырттып чоруур: оорлаар-суктаар, улус бастыр, дорамчылаар аксы-сөзү ойда-кайда, оон кедерезе бистиг чүве кыланнадып, аарыыр эъттиң човуланын уттуптар үүлгедикчи ийи-чаңгыс саваажок кижилер ам-даа бар. Оларның ужун эпчоксунуп, халажырап, шала багай чор бис. Аргалыг-ла болза, багай чүве кылбайн, артын харанып, мурнун угаазылап, угаан-сарыылды сайзырадып, хөрек-чүректи бүзүрел-биле долдуруп алырын күзээр-дир мен. Ол бүгү Ыдыктыг Улуг Далай-Ламаның сеткили-дир деп ынчаар билдим. Бо бүгүнү ылап сагывас болза, кижи деп бедик атты эдилээни хараадаанчыг апарбас бе? Болгаап-ла көрүңер! Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның дугайында көрүп, билип алганымны чидирбес дээш, мону кончуг далаш-биле бижип олур мен.

Чүл дээрге, 1992 чылдың сентябрь 19-та, эртенгиниң 9 шак ажа дүжүп чорда, Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама Тэнзин Гьяцо найысылалга моорлап келген. «ЯК-40» деп ужар-хеме доктаагаш, чадазын салып бадырыптарга, олап оргумчу, доңгуң, шандын хептиг, берзеңгилиг оң холун бистиң Президентивисче сунуп алган, солагай холун Бурятияның хүрээзиниң улуг Ламазынче шиглей айтып алган Чырыткылыг Улуг Кижи тыва черни бир-ле дугаар басканы ол. Оон-моон чон чыглып, хуурактар, журналистер ону үглеп келген. Тускай көрүп каан, амыр-менди солчур сеткил илергейлээшкиннериниң соонда хамык чүве будалыр часкан. Канчангаш-ла көрүптер дээримге, бир хуурак оол Ыдыктыг башкының улуг-эргээн аспактапкан, ыглаан-сыктаан тур. А өскези орукка доора чыдыпкаш тейлеп эгеледи. Ол-ла ынчап, чадап турувуста, иштики-даштыкы журналистер от-көзүн кызаңнадып, аппараттарын шаккылаткан бо «халдап» келдилер. Байдал нарыыдап, чоң ол-бо талазындан кызып кээрге, кара күш ажыглап, бурунгаар булганып ор бис. Президентиниң ак «Волгазынга» арай деп чедип келиривиске иткилежиишкин баскылажыышкынче шилчип кээрге, теңдирээш Башкының билээнден туттунупкаш човай бердим. Шак ол минутадан эгелээш, эртен-даарта өске хевир-биле ажылдаарын бодап алдывыс.

База катап демнежип алгаш, орук-чирикти аштап, Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаны менди-чаагай түр өргээзинге үдеп чедирип кагдывыс. Оон ынай, моон соңгаар өөредиглиг бодал чүл дизе, бергелер думчукка тулуп келгенде, айтыышкын бээр кижилер бажын ажыг апаар болду. «Ындыг-дыр че, мону мынчаар-дыр» дээрге ынашпас, тавар оожургап, таалап тургулаар. Херек черинге шиитпирлиг хөделбес, ында-мында уштуланнап, маннашкан, довурак буруладып чоруп турар эштер база бар. Бир-бир угаазылап көөрге, оон мурнунда телевидение дамчыштыр бир-ле чүве көрүп алган хевирлиг, угаан-сарыыл чок-ла ушта чүткүп, корреспондентилер мурнунга эң ылаңгыя кино тырттырып чоруур дээргилер талазынче маннажыр. «артисчий» бээр кижилер база тургулады. Ону мен бактавас мен, ындыг боор база болгулаар. Ынчалзажок атпаннааш, анаа улус дүвүредир кижилерниң халалыының дугайын Президент-даа, бистерниң хүндүлээривис Дээди Советтиң Даргазы-даа чугаалап турдулар. Ыдыктыг Башкыны камгалап чоруур ийи-үш хире, ыыт-шимээн чок, бүдүү ыяк хөделир тибет өңнүктерин мен магадап турдум. Ук бодалды борта үзе шаап кааш, найысылал Кызыл хоорайның төп шөлүнче эглип келийн.

Кижи бажы кизирт, аът бажы оргу дизе хөөрем чок. Далай дег чалгып турар түмен чоннуң ортузу-биле Ыдыктыг Башкы бичии чаш ажы-төлдү чаптап, аарыг, бертик-межел кижилерни кээргевишаан, номун номчуп, кежилдир кылаштааш, дүжүлгезинге барып саадапты. Оон ынай чүү болганын көрген, номчаан, дыңнаан болганыңарда ону база катап тайылбырлаан ажыы чок деп санадым.

Ооң кадында, адаан кызыл бүдүктүг карандаш-биле шыйып тургаш демдеглеп каар болуушкун — республиканың чаа Тугун, бистерниң чок дээн мөгелеривистиң холдарын дамчыштыр ыдыктап бергени болур. Ол тук эптиг-чөптүг чорук, сарыг-шажын, тайбың, мөңге амыдырал дугайын сүлделеп турар. Ындыг-ла болзунам! Эрте-бурун шагдан бээр балдыр сыкпаан, ажыл-ишчи, ачы-хавыяалыг, акы-дуңма тыва чонум! Ажыы-биле чугаалаарга, эки чүвевис, чедишкиниеривис, эгээртинмес бойдус-байлаавыс дээш черле чүнү чок дээрил. Ол дээш чоргаарланыр боордан башка хөрээвис соктап, мактанмайн чоруур бис. Улуг Башкыны үдеп чорууурга, кандыг-даа язы-сөөктүг хамаатылар чаңгыс сеткилдиг — эп-чөп, найырал дээш шупту кады тейлеп турар чүве болбадыве. Тываның тугу, сүлдези, хей-аъды, ыдыы, сөглеп каан бодалынар дээш четтирдивис, Ыдыктыг Улуг Башкы Далай-Лама!

Өөрүп четтиргишкиниң илередии

Бистерге, шагдаа ажылдакчыларынга баштайгы хүн дыка-ла нарын эрткен. Башкыга дээп аар дээн кижилер-биле үнмерлежип турар аразында та чеже бөрттер, шляпалар, галстуктар чидип, өөк-маак үзүлген чүве.

Даразында хүн — онзагай хүн. Мындаагыларның албатылары эртенгиниң дөрт шактан эгелеп чыглып келгеш, демги-ле шөлүвүстү долдур олурупканнар. Далай-Лама дээш ак сүт дег чырык сеткил эмин эрттип, аяктың эриин ажар чыгыы нарыыдап кээрге, бистиң Президентивистиң сүмезин ёзугаар Башкының өскээртен кээр оруун дугуржуп алдывыс. Мын бо өскерилге, эскертинмейн барган уг-шиг дээш бистерни буруудадып, чемелевейн көрүңер.

База катап демдеглеп каар чүве чүл дээрге — ол хүн чүдүлгелиг эки йөрээлди чылыгайнар утаан-бодалынга, хөрек-чүрээнге сиирип алган дээрзинге бүзүревишаан, шагдаа ажылдакчылары «Эки чүвениң төнчүзү кончуг» деп чоннуң мерген сургаалын сагып турдулар. Чүдүлге соонда иткилежип, үскүлежип, баскылажып чораш, амдыы башкыны машинага олуртупкаш, хууда камгалалын безин алыр чай чок күштаткаш, ону түр өргээзиниң чанынга аппардывыс. «Оо, кончуг-ла эки болду. Моон соңгаар хамык чүве ажырбас боор» деп Ыдыктыг Башкының ынчаан чугаалаан сөстери даразында чоруушкуннар-биле бадыткаттына берген.

Ыдыктыг Башкы эртенинде дыка сергек оттуп келген деп тибет өңнүктер чугаалады. Шынап-ла, ол Чырыткылыг кижи хей чон көргенде амырап, хей-аъды көдүрлүп, өске тыныштыг апаарын чер болганынга эскерип чордум. Кижилерниң чаагай чоруу дээш бодалдың өндүр, дээди чадазын чедип алган «Дириг Бурганның» ылап-ла ындыг боору чеп.

Хиндиинде хир чок аяс күскү эртен ол аэропорт баар оруктуң оң талазында өгге чеде берди. Колдуунда-ла Бай-Тайга чурттуг бөлүк чон-биле чолукшуп, буянныг хүлээлгезин күүседип кааш, өгже кирди. Келир үеде Тываның улуг хүрээзи турар ол черни ыдыктап, чула кыпсып кагды. «Сөглээн сөс, керткен ыяш». Ам ооң тудуун дүрген эгелээш, доозары арын-нүүр-биле холбашкан берге хүлээлге деп ынчаар билдим. Ыдыктыг Далай-Лама чоруун уламчылап, аэродромга Иштики херектер министерствозунуң вертолёдунга үдеп чоруур он ажыг дээргилер болгаш эштер-биле чеде берди. Оон ам кирер эжиктиң оң талазында олутка саадапты. Мен Башкының чанында бадырар сандайга олуруп алдым.

Ыдыктыг Далай-Лама солагай билээнде үш каът кылдыр суп алганы кара-хүрең эрегезин ужулгаш, оң холунга тудуп, эде олуруп алгаш иштинде номчуттунуп эгеледи. Ол үеде Башкыны көөрге, бодунуң бодалынга алыскаш ырап, долгандыр турар чүүлдерни уттупкан хевирлиг, өске делегейже шилчип, арын-шырайы канчаар-даа аажок херелденип турар ышкаш сагындырды. Орган кижи база ол байдалга алзы бээрин эскерип кагдым. Вертолет бедий бергенде «бээрлеп» келгеш, одунган чүве-биле дөмей, ол-бо талаларынче көргүлээш, чанында кижилер-биле чугаалажып, алыс ындындан кээп турар соруңзалыг арыг-чаагай каткызын каттырар болду. Кезек эргилдир көрүп чоруй, чанында рацияны, бензин доскаарының азыын суйбай туткаш, номчуттунуп каарга, вертолет база ыдыктаттынган деп билдим.

Хайыракан суурнуң дужунда шөлге хонуп алгаш, машиналарлыг шаанда көдээ Совет күүскому турган бажыңда дуганга чеде бээривиске, чон кудумчуда калбарты олурупкан болду. Ыдыктыг Башкы дугандан үнгеш, мөргүл кылыр апаарга мегафон чоокшуладырывыска, ам чаа ажылдап турган чүвең ажылдавас болду. Орта Башкының бир өөрээн чүвези мерген, чедишкен угаанның чырык эртине судурун тып ап, көргени болур.

Башкы сөс ап, байыр чедирбишаан, номнап кылырга, улус адыш часкады. «Адыш часкавас тейлээр ужурлуг чүве дийин» деп эрткен барган таптаашкын үезин чемелеп артып калдым.

Оруувус уламчылап, Хайыракан дааның эдээнде оваага чеде бердивис. Ында муң ажыг чон чыылган болду. Ыдыктыг Далай-Лама түмен бүгүдеге бараан болуп турар аразында, агаар чүдереп, сооп келген. Адар-Төш талазын туман бүргеп, дуй тыртынып алды. Вертолет-даа ушпайн баарыйна дээш пат-ла турдум. «Кудай багы арлы бээр, кижи багы арылбас» дээн ышкаш, Башкы кафеге чемненип алгаш үнүп кээрге, дымыраш чаъс сидиредип эрте берген, ёзулуг хүннеп келди. Бо бүгү Башкының ачы-буяны боон база чадавас.

Вертолет эрги Чаа-Хөл дужунга ужуп чорда, Ыдыктыг Башкы чаа далай дугайын элээн сонуургап айтырыгылады. Бодап көөрге, ол бойдустуң деңзигүүрүн үреп алган эвес силер бе дээн ышкаш болду. Чугаа шоолуг хөнүведи. Чүү деп чүү дээр, мында айтырыглар бар дээрзин шуптуга билдиңер. Чадаанаже чоокшулаанывыс тудум, хүн улам изидип келген, сарыг аргаларлыг, адам чурту-эргим хемим кыры-биле ушкаш, Улуг Хүрээ турган алаакка барып хонуптувус. Вертолеттан үне халааш, Башкының шензээ тудуп дүжүрүп тургаш, ооң чүвени өттүр көөр карактарындан өөрүшкүнү эскерип кагдым.

Дорт баскаш, олурган чон мурнунга холдарын тейлей тудуп алган чеде берди. Хенертен Башкы хөлзеп, улус артынга турган каразымаар плащтыг аныяк кижиже айыткаш, бээр чоокшула деп имнеди. Демги оол кайгап калган хевирлиг туруп кээрге, «Ол чүвең бээр беривит» дээр аразында судур көстүп келди. Башкы ону ашкылап, чүгүрту көргүлээш «Мензэ мону хензиг када ачыладыптынарам, оон эгидип бээр мен», дээш, алгаш чорупту. Элдеп чүве, канчап ону билип каапкан дээр силер. Ооң мурнунда бир хүн Чазак бажыңының артында тип каан өгге киргеш, доп-дораан хөлзеп, дөрже баскаш, көрбейн-даа, аптара артынче холун суккаш, оортан пөсте чуруп каан бурган уштуп эккелгеш, азып кааның көрген кижи-дир мен. Элдепейлиин, мында база ужур, чүве-ле бар.

Өгже чалаарга, ынаар далашпайн, орган чоннуң мурну-биле эрткеш, шаанда үреп каапкан хүрээниң арткан үш хааларының ортузунга барып доктаады. Ындазында дүвүрексеп турары аажок. Бистиң улузувус хевис эккеп четтикпейн турда-ла, боттарының олбук-сыртыын салгаш, олуруптулар. Бодунуң хууда чемоданындан бурган уштуп алгаш, ном номчуп, мөргүл өргүп, элээн саададылар. Ол-ла бүгү ёзулалды боду кылып турганын эскердим. Базындырып чораан Улуг Хүрээ, Бажың-Алаак девискээринге Ыдыктыг Далай-Ламаның хүн дег чырык сеткили саарыгланып, шажын-чүдүлге биезги шинчиже кире берген турарын кым күзевес боор. Сарыг дыттыг Чадаана хемниң адын эштей Далай-Лама хеми деп адаар-даа болза, ында сезиниг чүве чок деп бодаар мен. Үстүнде саналды бадыткап турар бир онзагай болуушкун — беш районнуң бежен муң ажыг хире түмен чонунуң «Чадаана» деп бижип каан, курайлап турар, ачылыг делгем ховуга чыылганы. Стадионга бе азы ховуга бе деп шилилге үезинде, бо одуругларны шорбажылап орар кижи база киришкен дээрзин номчукчуга илередир бодаан ийик мен.

Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның вертолёду ховуда чоннуң кыры-биле бир дескиндир ушкаш, ооң дүжүлгезиниң чанынга хонуп алган. Байыр наадым эгелээн. Кижиниң сеткил-сагыжы чырыш дээр, шак ол чүдүлге үезинде, ынча көвей түмен чоннуң чүректери чаңгыс аай соп, калбартыр олурупкан, ылым-чылым тейлеп алганынарны кажан-даа утпас мен. Ол дээш Хемчик чонунга мөгейерин чөпшээреп көрүңер. Быжыг корум-чурум дээш кызып-кылайып чоруур шагдаа ажылдакчылары ынчан харын дыштанган боор деп бодаар-дыр мен. Амы-бот дугайты чугаалаарга, Ыдыктыг Башкының өөредиг, үзел-бодалын анаа баргаш ботка, башка элээн ханы сиирип алганымны бадыткаар-дыр мен.

Тываның чаа тугун Чадаанага база катап ыдыктааш, улустуң шыгжамыр бурганнарын диргизип, аарыг-аржыктыгларже ээй көрүп, адак соонда хоочулуг бичии оолдуң бажын суйбап, тейлеп кагжык чоп. Ажырбас, оглум, эттине бээр сен, ону чонуң сеңээ дилеп берген... «Өскелерниң човалаңын, ажыг-шүжүүн үлежип билир болзувусса, кажан мындыг бергелер бодувуска таваржы бергенде коргуп, девидевейн, шиитпирлиг ажып эртип, тиилээривиске улуг күштүг бээр, чүл дизе өскелер база мындыг хинчекти көрүп чоруур деп чүвени билир болгай бис» деп Ыдыктыг Далай-Ламаның өөредиин кажан-даа уттуп болбас. Мен бодаарымга, Улуг Башкы Чадаанага ужуражылга дээш дыка өөрээн хевирлиг. Хүрээ-хииттударынга дузаламчы кылдыр акша-төгерик (доллар) берип, эм-танны үлежип алынар дээш, барбазы-биле сунуп турбажыкпе. Ол дээш чүге өөрүвес деп бис, энерелдиг тыва чонум!

Чырыткылыг Улуг Башкы Далай-Лама сеткили өөрээн хире болганда, каттырар кижи чорду. Чадаанага ол ужуражылга соонда маажым сеткип, караанының шилин безин эде тутпайн, оң таланы эрин бырланайнып, ханы бодалынга алзыпкан, номун номчуп чорда, черниң ырагын билбейн, бир көөрүвүске найысылалда чедип келген болдувус.

..., Ийе, үделгениң хүнүн база кысказы-биле чугаалаар бодадым. Эртенинде чүү боор, Ыдыктыг Башкы бижип чоруур, тырттырып турар, чырыдып чоруур журналистер-биле ужуражылга кылган. Ол дугайын олар боттары чырыдып, төөгүп бээр ужурлуг. Оон аңгыда «Буддизм» деп журналдың болгаш «Будда делегейи» альманахтың редакторунуң бирги оралакчызы хүндүлүг В. Бараев Улуг Башкының Тывага чоруп турганын делгереңгей бижиир болган.

Кандыг-даа кижиниң сеткилин хөлүш кылыр чүве — үделге. Үдээр доста Далай-Ламаны үдээри дыка харыысалгалыг болгаш ооң кадында сагышсыранчыг-даа. Түр өргээ чанынга чыылган карачал, бөдүүн чоннуң иштихөннүн хөлзедип, ыдыктап кааш Улуг Башкының сеткил-сагыжы оожургап, омак-хөглүг байдалдыг аъттаныр черинге чедип келген. Үдеп келген кижилер-биле чолукшуп, оон ам байырлажып тура, мээң холумну база дыңзыг тутту. Бир черге Улуг Башкы каттырбышаан, шериг ёзу-биле ёзулаарга, харыылап ёзуладым-даа. Ол аразында Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдейге, оон соонда мензэ узун ак торгу кадактарны белек кылдыр сунуп, моюн ажылдыр салып берди. Дөртку кадакты күрүне секретары В. С. Очур-оолга тывысты. Ол дээш Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг XIV Далай-Ламага өөрүп четтиргенимни илергейлеп артып калдым.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва Республиканың иштики херектер министри, генерал-майор.

1992 чылдың сентябрь 22-23 хүннери.

БЕРЛИН. Германияның чаңгыс күрүне кылдыр каттышканының ийи чылы «ниити герман бажыңда» шиитпирлеттинмээн айтырыгларның санын кызырбаан. Чурттуң чөөн чүгүнде оларның эң-не чидиглеринге ийи айтырыгны хамаарыштырып болур: узамдыгып туруп берген экономиктиг кризис болгаш ажыл чок чорук. Октябрь 3-те демдеглеттинер Германияның каттышканының ийи чыл оюн чөөн талазының немецтери кандыг иделгелдер болгаш дүвүрээзиннер-биле уткуп турарын билип алыры-биле Берлинниң «Зонтагспост» солунунуң даалганы-биле «Инфас» деп шинчилел институду айтырыгларга харыылар алырын организастаан. Ооң түңнелдерин ёзугаар алырга, чөөн немецтерниң үштүң бир кезииниден хөйү (36 хуузу) Германияларны каттыштырарынга чедир турганындан дээре чурттап турар бис дээн. Айтырыгга харыылаанарның 24 хуузу оон мурнундаазы дег амыдыралынга хомудалы чок. Чурттуң чөөн кезээниң чурттакчыларының 40 хуузу боттарының амгы үеде байдалынга таарышпайн турар.

ПАРИЖ. Мурнундагы Совет Эвилелиниң девискээринде тайбың болгаш демократтыг арга-биле хамаарышпас 15 күрүнениң тургустунганы — ол дээрге төөгү ужур-дузалыг болуушкун. А ол чурттарның демократтыг болгаш рынок экономиказынче шилчээни, делегей ажыл-агыйынче каттыжып кирер күзели база-ла ындыг улуг ужур-дузалыг болуушкуннар-дыр. Францияда аян-чорук кылып чеде берген Индияның премьер-министри Нарасимха Рао ындыг бодалдарны Парижтиң «Фигаро» солунунга интервьюзунга чугаалаан.

Мурнундагы ССРЭ-де ол бүгү болуушкуннар бистиң чуртувустуң ХКД күрүнелери-биле ханы кады ажылдажылганы хөгжүдеринге эки аргаларны тургузар ужурлуг деп, индий чазактың баштыңы демдеглээн. Оон ынай ол Ортаазы Азияның күрүнелери-биле харылзааларга онзалап доктааган. Чүге дээрге Индия оларның-биле эрте-бурунгудан бээр культура болгаш садыг талазы-биле харылзааларны тудуп турган. Ам бис оларны катап эгидип турар бис деп, Нарасимха Рао айыткан.

КНО. «Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 47-ги сессиязы бодунуң ажылын багай эвес эгелээн. Күрүнелерниң ону янзы-бүрү чугаалар чугаалаар индири эвес а херек кырында тодаргай ажыл-херектерниң органы кылдыр шилчидер күзели илереп турар-дыр» -деп, Россияның даштыкы херектер министри Андрей Козырев журналистер-биле беседазынга демдеглээн. Казахстанның президентизи Нурсултан Назарбаевтиң мурнундагы Совет Эвилелиниң девискээринге чурттарның конфедерациязын тургузар дээр идеязының дугайында ол чүнү бодап турарыл деп журналистерниң бирээзиниң айтырыынга бис хамыктың эгезинде-ле ол дээш туржуп турган бис деп, Россияның министри харыылаан. Бир эвес өске чурттар аңаа белен бис дээр болза, бисте удурланыр чүве чок деп, ол түңнээн.

ВАШИНГТОН. Ирактың массалыг узуткаашкын чепсектерин чок кылыр талазы-биле КНО-нуң бүдүн чыл ажыг үениң дургузунда күженишкиннери болдунуп келзежок. Пентагоннуң санап турары-биле, Саддам Хусейн мурнундаазы дег чүгле ядролуг чепсээниң кезектерин чажырып турар эвес, а харын химиктиг болгаш бактериологтуг чепсектерниң улуг курлавырларын шыгжавышаан. «Иракта «Скад» деп ракеталар, ядролуг, химиктиг база бактериологтуг чепсектерни бүдүрериниң программаларының кезектери ам-даа бар» деп АКШ-тың шериг разведказының бедик эрге-дужаалдыг төлээлекчизи «Ю. С. Ньюс энд Уорлд рипорд» журналга медеглээн.

ЛУАНДА. Ангола республиканың чазак болгаш аңаа удур УНИТА партия боттарының чепсектиг күштерин — Анголаның хостаарының улусчу чепсектиг күштерин болгаш Анголаның хосталгалыг чепсектиг күштерин сентябрь 27-ден дүжүрүп эгелээниң албан хуузунда дыңнаткан.

* * *

Анголаның соңгу талазында Уиже можуга вертолетка авария болганының түңнелинде 11 ангола болгаш 4 россия хамаатылар өлген.

(РосИТА-СЧТА).

Тываның төөгүзүнге тайылбырлыг словарь

(Төнчүзү. Эгези № 185 «Шында»).

ӨӨРЕДИЛГЕ КОМБИНАДЫ—Тываның хөй янзы мергежилдиг тыва национал кадрлар белеткээр баштайгы тускай ортумак өөредилге чери. Ол 1936 чылда партия школазының болгаш Кызылдың чеди чыл школазының баазазынга ажыттынган. Аңаа партия, педагогика, медицина, ветеринария, сан-хөө салбырлары болгаш театр студиязы ажылдап турган. Өөредилге комбинады, хөй тускай эртемниглерни —башкыларны, акушер-фельдшерлерни, мал эмчилерин, агрономнарны, зоотехниктерни, артистерни, партия, ревсомол, сан-хөө ажылдакчыларын белеткээн.

АРАТТЫҢ РЕВОЛЮСТУГ ШЕРИИ — Тываның улусчу шерии. Ол 1924 чылдың 9 айның 28-те 50 кижи составтыг аъттыг эскадрон үндезилеттинген. Ол хүн ТАР-ның Арат шериниң төрүттүнген хүнү. Тываның Араттың революстуг шерии (АРШ) аъттыг полк чедир өскен. Аъттыг полктуң командир-комиссары эң-не баштай аъттыг шериг академиязын дооскан Лакпа Оюн турган.

Тываның улусчу шериниң албанынга генерал Семен Шоома, полковниктер Семен Севен, Артем Борбак-оол, подполковниктер Яков Норбу, Иван Даваа, майор Оюн Оолак, капитан Түлүш Кечил-оол, улуг лейтенант Сат Бүрзекей, Тываның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспей ышкаш бышкан билиглиг, ажылынга мергежээн эштер шериг албанын эрттирип турган.

ЫДЫКТЫГ ХҮЛЭЭЛГЕ — тыва эки турачының интернационалчы дайынчы хүлээлгези. Немец фашизм-биле өлүм чок сегиржип алыышкынга Тываның эки турачылары боттарының ыдыктыг интернационалчы дайынчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткен. Олар Совет Эвилелиниң хөй хоорайларын, суурларын, областарын хостаарынга маадырлыг чоруун көргускен. Чижээ, капитан Түлүш Кечил-оолдуң, майор Оюн Оолактың, улуг лейтенантылар Моңгуш Саттың, Сат Бүрзекейниң, Куулар Тончуттуң, баштайгы тыва танкист Түлүш Нурзаттың, медицина албаның лейтенантызы Ховалыг Хүргүлектиң командылааны эки турачы гвардейжи оолдар, кыстары совет Дээди Кол командылалдың дайынчы дужаалдарын алдарлыы-биле күүсеткен.

Шаңчы САТ.
Төөгү башкызы, Аксы-Барлык школазы.

Номчукчулар шүгүмчүлеп, саналдап тур

СУЛА САЛДЫНАРГА БОЛУР БЕ?

«Бажы эъттенген «маадырлар» деп чүүл «Шын» солунга үнген, ону кончуг кичээнгейлиг номчуп көрдүм. Ёзулуг-ла шын бижип турар-дыр. Тыва чоннуң арагалаарының, кем-херек үүлгедириниң кедереп барганы чажыт эвес болгай.

Чадаана хоорайны маңаа чижекке киирип болур мен. Мында кижилерниң арагалаары көвүдээн, ооң уламындан улусту күштеп-күчүлээри, амы-тынынга чедери, бижектээри, ышкаш аар үүлгедиглер кылыры анаа-ла-бир чаңчыл болуп бар чыдар. Чоокта чаа сентябрь айның эгезинде Чадаана хөмүр-даш разрезиниң ажылчыны 36 харлыг аныяк ие Лора Ховалыгны араатаңзыг ёзу-биле өлүрген. Ындыг коргунчуг кем-херек үүлгедиишкинни моон мурнунда турбаан-на болгай.

Арагалаар, кем-херек үүлгедир чоруктуң көвүдээниниң чылдагааны чүдел, оон-биле демиселди канчап күштелдирерил, чүнү кылыр ужурлуг бис. Бо айтырыгларже кичээнгей салза чогуур деп бодап чоруур-дур мен. Амгы байдалды алырга арагачыларга, кем-херек үүлгедикчилеринге удур чорудуп турар хемчеглеривис кошкак. Улусчу дружина ажылдавайн турар. Шагдаа ажылдакчылары дүнеки үелерде рейдилерни, дежурныйлаашкынны организаставайн турар болу берген. Ооң уржуу-биле арагачылар, кем-херек үүлгедикчилери туразында чаннап чоруур. Шак ынчаар ажылдаар чүве болза болур бе? Сула салдынган херээ бар бе? Тыва кижилерниң бо четпестеринге удур, ону эдип алыр дээш шыңгыы, бодамчалыг хемчеглерни албас чүве болза, байдал моон-даа нарыыдаар хире болуп турар. Оон аңгыда кем-херек үүлгеткен кижилерни шиидер хоойлу чиик. Ону шыңгыырадыр дугайында ажылчы чон солуннарга хөй удаа бижип, янзы-бүрү деңнелдиң хуралдарынга, чыыштарынга санал-оналдарын киирип турган. Ындыг-даа болза Тыва Республиканың Дээди Советиниң аар кем-херек үүлгеткен кижилерни шиидер хоойлу-дүрүмнү шыңгыырадыр талазы-биле боттуг хемчеглерни албайн турары четпес деп санаар мен. Бот-догуннаан республика болганда бодунуң онзагай байдалдарынга таарыштыр хоойлу-дүрүмнү эде кылып алыр аргалар бар болгай. Мону чугулага көрзе чогуур деп саналдыг мен.

Арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чорук көвүдээниндең республикада байдал кончуг дүвүренчиг болуп турар. Ындыг болганы-биле бо четпестерни эдер талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыры негеттинип келген. Бир демниг ажылдап тургаш, улустуң ажылдаарынга, чурттаарынга шаптыктап турар моондактарны ажып эртерин үе негеп келген.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.
Чадаана хоорай.

ЧУРТТААР ЧЕРИМ БИЧИИ

Өскүс өскен кижи мен, ынчангаш эргеге, белең чүвеге өөренмээн, кадыым кошкак-даа болза ажылдап чордум. 1980 чылда Кызылдың хлеб заводунга ажылдап кирдим. 1986 чылда эмчиге чытканымның соонда ийиги бөлүктүң инвалидиниң шынзылгазын берген. 1991 чылда комиссияга кирериимге, ажылдап шыдавас-тыр сен дээш инвалид шынзылгазын берген.

Инвалид, аарыг-аржык болганымдан чурттап орар өрээлим кончуг таарымча чок болуп турар. Хлеб заводунуң ниити чурттталга бажыңында 12 дөрбелчин метр өрээлинге 12 чыл чурттап келдим. Аңаа бир оруң, стол сыпар, ол-ла. Чоокта чаа чанывыска бир өрээл хостал бээрге, ынаар көжер дээривиске чөпшээревээн. Оон профэвилел организациязының даргазынга бижик бижиттирип алгаш, хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы В. П. Урванцевтиң хүлээп алыышкынынга кирип, бажың бээрин диледим. Кандыг-даа түңнел чок болган. Мээң дилег бижиимни заводтуң профэвилел организациязынче дедир чорупкан.

Кызыл хоорай чагыргазында мээң бажың алыр ээлчээм бар, ону манаары меңээ берге-дир. Ындыг болганы-биле меңээ деткимче, дуза көргүзери-биле бо чагааны бижип олур мен. Бир эвес бо солунга үне бээр болза, ону профэвилел организациязының даргазы, заводтуң директору (В. А. Тян), профэвилел кежигүннери номчуп көргеш, дузалаар боор дээрзинге идегедим.

Светлана ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Бистиң хеймер дуңмавыс Марина Шомуктай Каа-Хемниң Авыйганда инвалидтер бажыңынга турган. Ооң нервизи кошкап аараан болганы-биле аңаа эмнедири-биле барган. Ниити кадыы багай эвес болган.

Август 15-те инвалидтер бажыңындан болдунуп турган-биле ол чоруткаш, сугга барган болган. Кижи чүве бээрге кайда барганын айтырбаан-даа, дилевээн-даа улус-тур. Инвалидтер бажыңының удуртукчузу, эмнелге хамаарыштыр-даа сагыш салбаан. Хемге балыктап чораан кижилер оон сугга чыткан мага-бодун тып алгаш, дыңнадып медээлээн. Ол дугайының бистерге, төрелдеринге-даа дыңнатпаан. Август 23-те [illegible] чок болу бергенин улустан дыңнааш, [illegible]

Дуңмавыс чиде бээр хүнде эмчи сестразы Чечек Ширижик дежурныйлап турган. Ол ажылдакчы [illegible] харыысалгазын [illegible] таварылга [illegible] гуур үезинде [illegible] алган болза, ону дириг чорда тып ап болур турган-дыр. Бо эмчи сестразы-биле ужуражып чугаалашкан бис. «Хомуданар, силерниң эргенер-дыр» дээр чораан. Ынчалза-даа [illegible] чок кижилерге хамаарыштыр хемчег ап, ол-ла [illegible] га кирерин [illegible] ының удуртукчулары [illegible] тинип турар. Бистер, Маринаның төрелдери хомудап, [illegible] харысалга онаап, ол дугайында биске дыңнадып бээрин дилээр-дир бис.

Сара, Роман ОЧУР-ООЛДАР.
Кызыл район, Черби суур.

Октябрь 1 — Улуг назылыглар хүнү

ТЕЛЕМАРАФОН

Назы-хары улгатканнарга, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарынга, пенсионерлерге тураскааткан «Буянныг чорук» деп ачы-дуза чедирилгезиниң телемарафону даарта октябрь бирде — Улуг назылыглар хүнүнде республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур.

Кырганнарга ачы-дуза чедирериниң ол улуг байырлалынга чыылган чонга ыры болгаш танцының «Саян» ансамбли, «Аян» дээр рок-бөлүк, «Чалыы назын» цирк бөлүү, «Тыва» дээр улустуң аас чогаал ансамбли, республиканың хөгжүм-шии театры, аныяктарның «Күзел» театры, Культура министерствозунуң симфониктиг оркестри, уругларның «Сайзанак», «Өөрүшкү», Кызылдың уран чүүл училищезиниң бот-тывынгыр артистери болгаш хоорайның ыры база танцы ансамбли киржир болгаш уран талантызын бараалгадырлар. Ол ачы-дуза чедирилгезиниң байырлалының үезинде сценаже тыва театрның хоочуннары Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Хүргүлек Конгар, Николай Өлзей-оол, Екатерина Кенденбиль болгаш аныяк артистер С. Сокольников, С. Кара-оол, А. Мартай-оол, О. Дамба-Хуурак, чогаалчы К.-Э. Кудажы, чурукчу Г. Суздальцев, композитор Р. Кенденбиль болгаш өскелер-даа чаладыр.

Назы-хары улгаткан кижилерге тураскааткан байырлалдың спонсорлары — республиканың аныяктар ассоциациязы, «Каа-Хем» хөмүрдаш разрези, Кызылдың садыг каттыжыышкыны, «Азия биржазы» дээр төп, республиканың районнарындан чамдык коллективтер болбушаан, ачы-дуза чедирер күзелин илередип турар.

Телемарафон үезинде лотерея ойнаашкыны база болур. Өртектиг барааннардан ангыда «Запорожец» деп чиик машинаны ойнадып ап болурунуң аргазы бар.

Назы-хары улгаткан кырган-ачаларывыска, кырган-аваларывыска, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарынга, аарыг-аржык, бертик-межел кижилерге, пенсионерлерге, инвалидтерге шыдаар шаавыс-биле дузалаары-биле «Буянныг чорук» деп телемарафонга идепкейлиг киржиңер.

САКТЫП КЭЭР МЕН

Чеден ажыг чылдарны ажыр чурттааш, база бир алдын күстү үдеп ора, төрээн черим Межегейни, оон эрткен төөгүзүн, арат чонун, ада-иемни, дөргүл-төрелимни, эш-өөрүмнү база бодумнуң бөгүнге чедир эрткен оруумну чүге-ле ийик, бо-ла сактып кээр мен. Назы-хар улгадырга ындыг чүве ийикпе, кижи төрээн черин сактып, аңаа барыксаар, сагыш-сеткил куюмнап чоруур боор-дур.

Элегес биле Межегейниң уйгу чок агып баткан кылаң кара суглуг хемнериниң унунга көшкүн амыдыралдыг чордувус. Ачам, авам ол-бо черлерже көжүп-даа чорза, колдуунда-ла Көк-Булуңга чурттап чордулар. Байларның ак-ак өглери, шынаа сынмас мал-маганы, ядыыларның бора-будун кара-кара өглери, каш борбак хой, өшкүзү карактарымга бөгүн безин чуруттунуп келир. Тывага ат-сураглыг Ажыкай байның муннап санаар чүгле чылгы малы безин Межегейниң делгем шынаазынга сынмайн турган ышкаш сагындырар. Ол санап четпес өөр чылгы Межегейниң суун иже бээрге, хем безин сыгай берген ышкаш болур. Кончуг-ла бай чораан кижи-дир ийин. Оон ындыг бай, байлак чоруу ажыл-ишчи чоруунда-ла боор деп бөгүн бодап ор мен. Элегес, Межегейге байлар болгаш ядыылар ийи ангы болуп, ядыылар байларны адааргал-биле көрүп, оларга хөлечиктеп, базындырып, дарладып, а байлар ядыыларга ажыл-ижин кылдыртып, дорамчылап, куду көрүп, кулдар дег аажылап, аразында хан үндүр чокшур үези чоокшулап орган үе-ле болгай.

Улусчу революция Тывага эгелээн. Щетинкин, Кравченконуң кызыл партизаннары хосталганы тыва араттарга, ядыы орус чурттакчыларга тыпсып берген. 1921 чылда Тандының Суг-Бажынга, амгы Кочетово суурга Тываның кожууннарының төлээлери чыглып келгеш, Тыва Арат Республиканы тургусканын төөгүден чон билир болгай. Чаа хосталгалыг амыдырал-биле кады тыва араттар көшкүн амыдыралдан сууржун, коллективтиг амыдыралче кирген.

Феодал, бай, кулак кижилерниң эдилеп турган черлери, мал-маганы, одар-белчиири ядыы араттарның холунче кирген. Танды кожууннуң Көк-Булуң сумузунуң араттары ук черге чурттап турган орус тараачыннар-биле демнежип алгаш, бажың-балгаттарны тудуп, тараа аймаан тарып, малга сигенни белеткеп, арат ажыл-агыйын сайзырадып киришкен. Эң-не баштай Көк-Булуңга күрэконом тургустунган. Чамдык черлерге чоорту МЧАЭ-лер тыптып тургулаан. Байларның хууда өнчүлери турган суггат буталарын, тарылга шөлдерин, одар-белчиирлерин, сигенниг черлерин катап чаартып, эде кылып турган. Ыланғыя Суг-Бажындан эгелээш Элегестиң уну Шанчыг адаанга, Доозунга, Кара-Күзег чанынга шуут-ла Элегес-Аксынга чедир суггарылга бугазын тараа, сиген шөлдерин суггарары-биле орус, тыва тараачыннар бир демниг казып турганын көрген болгаш харын-даа киржип-даа тургулаан мен. Ынчан амгы шаг дег күчүлүг техника бар эвес, Элегес, Межегейниң араттары хүүрек, балды, лом болгаш өске-даа чугула херек херекселдер-биле буганы казып, ажылдап турда, демниин, ажылгырын кайгаар мен. Ол улуг ажыл-херекке Межегей, Кара-Булуң, Шанган, Суг-Бажы, Көк-Булуң, Кара-Догаан, Элегес-Аксы чурттуг араттар эң идепкейлиг киришкен. Ынчан Көк-Булуңга күрэконом тургустунган. Аңаа Чассыгбай дээр даайымның чаңгыс чадырынга туруп алгаш, оон чоогунга тараа шөлүнге шары-бугалар-биле тараа тарып турганым уттундурбас. Ажыы-биле чугаалаарга, ынчан арат ажыл-агыйы Танды кожуунга шапкын хөгжүп эгелээн үе турган хире. Кижилерниң аразында эп-найыралдыг, быжыг корум-чурумнуг чазактың салган сорулгаларын күүседир дээш чаңгыс демниг турган. Ол үеде улус, ыланғыя аныяктар, тыва бижик өөредилгезинге, ында-мында болгулаан хуралдарга кончуг идепкейлиг киржир. Ол ышкаш Межегейге сумулар, арбаннар база тургустунгулаан. Ол үеде Көк-Булуң сумузунуң дөрт дугаар арбанының даргалап-даа турдум. Арбан даргазынга шору үжүк-бижиктиг кижи ажылдаар чүве болгай. Мен тыва бижикти чүгээр өөренип алгаш, шору номчуптар турганымдан арбан даргазынга депшээним ол ыйнаан. Бир катап ТАРН ТК-ның Чингине секретары эш Тока Межегейге чедип келгеш, арбан даргаларының политиктиг билиин, үжүк-бижикке кайы хирезин хынап тургаш, мени чер албас кижи-дир деп үнелээн. Харын-даа оон бир номунга омаа-хон кижи кылдыр бижиттирген-даа мен.

Межегейниң хөй санныг араттары-биле буга казып турганым бо-ла сагышка кирер. Ынчан тускай эртемниг кижилер бар эвес, өргеннерни дужаашты шашкылааш, демдеглээш, чамдыктарывыс буганың улуг унун казып, өскелери чал кылып тургаш, коллективтиг ажыл-агыйның эгезин салган бис. Шынап-ла, ынчан чал кылырынга даштарны, чудуктарны белеткээри, чингис чыыры, буганың дөзүнге чедир унун даштаары нарын болгаш берге ажыл турганы чугаажок. Ол ынчангы чоннуң күжү-биле кылган суггарылга бугалары ам-даа межегейжилерге бараан болбушаан. Кырган кижи ол черге барганымда ол суггаттыг буганы көргеш, дыка-ла өөрүүр мен ийин. Ынчанмайн канчаар, аныяк хып дээн үемде хензиг-даа бол үүлем киирген ажылым чонга бараан болуп чорууррга, аңаа өөрүвейн, ам чүге өөрүүр боор.

Кижиниң төрээн чери, уязы, ада-иезиниң сөөгүн салган черлери, чырык черге төрүттүнгеш, арыг агаарын тынып, кылаң суун ижип, эртем-билиг өртемчейниңче изин алган буянныг өгбе чери кажан-даа чүректен уштунмас. Ынчангаш төрээн черимге, дөргүл-төрел чонумга бо-ла аалдап чеде бээр чаңчылдыг мен. Ол барганымда шаанда ээр дергизинден туттунуп, ээңги теп, эр болуп турган шаандан бээр бөгүнге чедир Межегейниң хөгжүлде-сайзыралын кайгап-ла ханмас мен. Ээн чыткан черлерде ам каът-каът улуг бажыңнар шырайларның каастаан кедээ суурлар Межегейниң унун дургаар судал-дамыры тудуш чүве ышкаш шөйлүп, чаптып чоруй баргылаан. Тараалаң ховуларында, шынааларында алдын-сарыг тараа, мал чеми — көк-сула, кукуруза чалгаан, оларны ажааган комбайннар, тракторлар, машиналар олчуп-солушкан, маадыр түрлүг чон аразында чарыш салып ажылдаан, санап четпес мал-маган одарлыг черлерде оъттаан — бир-ле тоолда чүве дег көстүр.

Аал коданындан ырап көрбээн, өг дүндүүнден өрү көдүрүлбээн, актыг шын дээш демиселге актарга бооладып каан Мөгенчиктиң оглу мен эртем-билиим, ажыл-херээм аайы-биле Кызыл хоорайга келгеш, республика типографиязынга ажылчын болуп, чоорту «Шын» солун редакциязынга корректорлап, үндүрүкчүлеп ажылдап тургаш, чөптүг дыштанылга — пенсияже үндүм. Ачылыг чазаамның ачызында ядыы араттың оглу мен Кавказ, Крым курорттарынга дыштанып, Москва, Ленинградка барып, чурттуң өске-даа улуг-улуг хоорайларынга чораанным база мээн аас-кежиим деп санап чор мен.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.

(Гонорарын Улуг назылыглар хүнүнге тураскааткан телемарафоннуң агар санынче шилчиттим. — **Авт.**).

СУБИДАЙ

(Уланчызы. Эгези № 185, 186, 187, 188 «Шында»).

Ам хенертен Чода ашактың сүмези кедергей херек болу берген. Сүме бир өзенниң өрү алзы халдып ора, ооң дугайын бодап, чогум чүнү кылыптарын орта билбейн чораан.

— Ам бир ужуражырывыс албан турган — деп, Чода ашак оолдуң соондан шаап келгеш, чугаалаан. — Мен сээң бергедежи бээр хире чүвениң бодап турган мен. Бо хонук иштинде сонуургаан чүвениң шуптузун айтырып ал.

Сүме аңаа катынның күзелин чугаалап берген.

Орай кежээ биеэги бир-ле эртен дыштанган турлаанга олар от чырыынга чугаалажып органнар. Чода ашак кончуг улуг эр кара-кушту дүгүнден арыглааш, чалбыраашка тазарты чиртип аштааш, боскунуң чаглыг кежин будунче сойгаш, өлче ижин чаа, баар, бүүрек, тайганың көк согуназын хээп суккаш, куш будундан кезип алган сиир-биле боггаш, хоюг хүлге хөөп каан. Элээн үр болганда, оңу шиш-биле ушта казып эккелгеш, кактаптарга, бичии-даа хүл артпайн арлып калган, кедергей-даа амданныг чүве ол болган.

Чаа чемненген аянчылар удуп чадап олурганнар. Чода ашак чалгаа чазар дээш, кара-куштуң дажын чарты бажы-биле казып көргеш, эң улууң уштуп алгаш, кылайтыр чүлгүп алган.

— Дөртен бир хемниң кара-кужунуң дажын чыггаш, дагып-тарбыдап алырга, хуваанак дээр төлге болур чүве дээн — деп, Чода ашак чалгаа чазып чугаалап олурган. — Делегейни дески сөглээр, мегелеп билбес, ойзуп билбес, бурганнар-биле дылдаш төлге ол дээр чүве. Салган чарынны аңгы кижи көрүп болур, а шиншээн хуваанакты кара чаңгыс ээзи билир чүве дээн.

— Амыргын-на, даай! — дизе-ле, та караңгы дээрден чүве, та хая иштинден чүве, Тевечи хеп-хенертен сөгүре аарак чүгүрүп үнүп келген. — Хуулгаазын чугаа бүдүрген чолдуг шагыңарда чедип келген-дир мен, экиниң өжү-даа болуру чадавас, ол даштыы менээ тутсуп хайырлап көрүңер, оңу мен дөртен бир улуг хемниң кара-кужунуң даштары-биле четчелеп көрейн.

— Ындыг-ла болзун! — деп, Чода ашак чөпшээрежип каан.

— Силерниң чырыткылыг карактарыңарның мурнунга дагын катап көстү бээримни бодаваан мен, тала — деп, хөөрежип, аалчыны чемгерип каапкан соонда, Сүме Тевечиге чугаалаан.

— Ам эрги таныштар болган-дыр бис, ат-шолавысты, аал-чуртувусту айтыржып алзывысса, бурганнар ээй көрүп турар эвес ирги аар?

— Чок, моон соңгаар ужурашпас бис, тала! — деп, Тевечи доңгуву дегет үзе кирген. — Бо күрүнүң чурт-девискээринге мээң келген херээм бүтпейн барган, мен кежиктиг, хей-аъттыг талаже дедир чоруп бар чыдыр мен. Ындыг, тала!

— Болуушкунуң кандыг бооруң баш удур кым билир! — деп, Чода ашак эптештир өннүктештир күзеп чугаалаан. — Даштыңны көөрге, канчанмаан кижи-дир сен, иштиңче чүү кире берди, чээн? Кем чокка келген оранындан херек үүлгеткен дег дезип үнер кижи боор сен бе аа, чээним? Сөгле.

— Шапкан аъттың ээзеринге кадай ап шыдавадым, даай. Ол-даа өршээлдиг чүве болду. Ол дүне Куда аъдын бөрү чип каан, ооң ужурунда Бурган турлаанга бук болур частым. Бөрүнү каш хонук истеп келгеш, кажар арталарны хереглеп тургаш, өлүргеш, үстүү чаагын молдуруктуг мойну, оргазы, көп-белдири, ажыргы буду-биле катай чара соккаш, алдыы чаагын кегжир-өөштүг боску, өкпелиг төжү, арткан буду-биле катай чара соккаш, кадыр арттың кезиинге карыштырып, кежилдир доора салып, кадар демдек хевирлиг дүрзү үндүргеш, өжээнимни ынчаар негеп кагдым, ооң ужурунда өске күрүнүң албатызы дирткеш, хензиг черден, кестиң кырындан бук болбайн бардым! Хилдың кырындан бук болбайн үндүм! Ам бо оранга келбес дээш аан кыннып мен!

— Бурганнарның чугаалаар чүвези дээш аас ажыл болбас чоор, чээним — деп, Чода ашак чөптеп, сурган олурган. — Ынчап болбас, ыыт чокка чөпшээрежир чүвелер бар турар чоор. Ынчанмас, улуг аас этпес, пок, биче сеткилдиг чоруур.

— Мен хаан-даа болбас мен, мен ноян-даа болбас мен — деп, Тевечи удурланган. — Бо оран мээң хөннүм карартты, бо чон мээң хөрээм ажытты, мен ам чоруп олурар мен, чаңгыс-даа хонмас мен.

— Хөннүңге, хөрээңге деген чүвеге хөлчок ынак апарып болур — дээш, Чода ашак сүвүреш кыннып, дээрже өрү айыткаш, кезек боданып чоруй саналдаан: — Сагыштар бо хире адырлы бергенде, чаңгыс черге калы хонуп болбас-тыр, үш чүкче үш башка чарлыр-дыр. Ынчалза-даа хуваанактың эге дажы-биле төлге кылгаш, бирээ, ийи, үш деп үш санны үлежип аар-дыр, кымга чүү дүжер эвес.

Тевечи ийи деп санга таварышкан.

— Сээң амдыкка чаа эткен аксың байбаң болганы мүн-дүр, чээним — деп, Чода ашак тайылбырлаан. — Сээң болуушкунуң улуг-дур, ийи назын назылаар-дыр сен, чээним, мээң домаам утпайн чор. Сагыжың чедип алырынга-ла, сагыш тыптып кээр, ай биле хүн дег, дүне биле хүндүс дег, изиг биле соок дег, ак биле кара дег үүлелериң үргүлчү-ле аралажып солчуп чоруур-дур. Сээң шилип алган саның чаагай-дыр, чээн, мээң домаамны сактып чор!

Ашакка үш деп сан таварышкан.

— Ол-даа мээң хирем болгай аан ол — деп, ашак ундаргай чугаалаан. — Чер кырынга быжыг базып чорзумза-даа, арай-ла тендиргейим кончуг. — Че, ол-даа канчаар, ам арткан санны төлгелээш-даа канчаар, ол Сүмеге таварышкан сан-дыр, өлчейлиг сан болур-дур.

— Бирээ деп сан-биле амытынны, тынышты, өкпе-хөректи чижеглээр. Ол эң-не негелделиг, эң шыңгыы сан. Ооң эдилекчизи улуг угааныг кижи болур. Ынчалза-даа ол дугайын бажы хаткан кажар Чода ашак Сүмениң бодунуң арнынга-даа, Тевечи-биле чарлып тура, артынга-даа чугаалап бербээн.

Караңгыда Сүме бир чээнекке күдүрээ кырынга хонгэн. (Бедик тайга бажынга аксы чок мунгаш чоога. — **авторнуң тайылбыры**). Эртенинде көөрге, оон суг үнүп келген, ол суг чоога дүвүнге чыглы бээрге, аъдын аңаа суггарып алган.

— Чаа, оглум, өөрдүм, амырадым, мындыг чаагай чемни мээң үре-садыымдан үнген чүвелер кезээ шагда четтирип чоруур болзун — деп, Сүмеге каты ашак амырап олурган.

— Уруумнуң бажы аарыыр, уйгузу улгадыр апарган дээр-дир, бичии чүвелиг болур боор силер, оглум. Бо дүне дүжүмде кедергей чараш мөңгүн сырга дүжээн кижи мен, ол бичии чүвеңер кыс кижи болуру мүн-дүр. Кижини кыс дээш чектээн хереэ чок, оолдар, эрлер, дайынчылар кыстардан үнер, ол кижилерни Мартый деп адап алыр силер, оглум.

— Силер моңу менээ чүге чагый бердиңер, катым? — деп, Сүме элдепсинген. — Силер ырак чорук чоруур апардыңар бе?

— Аңаа сеткилим-дир ийин, оглум. Артык болбас чүве-дир.

— А чүге Мартый дээр чүве ирги?

— Ававыстың аксы-биле алырга, оон кырган-авазының иези ындыг аттыг чораан дээр чүве. Бодап олурарымга, ол кадайның болур хире онза кижи бир дугаарында тып-тып келген ышкаш-тыр. Ол атты бистиң улус мынчаар адаарга аас эптиг, а алыс угу моол сөс дээр чораан, «моргулут» азы «кежиктиг» дээн утказыг, чоруу аайлажып, чогүп чоруур амытанны ынча дээр чүве диген. Бо аттың бистиң чонга дагын катап үнер кыйгызы үнүп келген хире чүве чорду, але.

Кара-доңдак дүжүп келген. Бир-ле дүне Сүме биле Борадай аал ээзи ашактың чагыын сымыражып чугаалашкан.

— Омааный! Омааный! — дээш, Борадай белиңнеп, Сүмеден баштаа-биле хоора чыдыптар дээрге, быктынга бир-ле чүве чым дээн, кады чыткан кижизинче элдепсиниң, кайгап көрүп кээрге, өске быктынга тепкиленген: канчалза-даа божуп каапкан кижи болгаш, иштинде уруу дөрт айлыг апарган-дыр деп, Борадай билип каан, оозун бодап алгаш, Сүмеге мынча дээн:

— Частың башкы айында уруумну холга тудуптар боор сен, ашак.

Ол дүне Борадай кажаңгызындан артык эвилең часыг чаңнап чыда хонгаш, уйгузураны, могапканы ол боор оң, эртенинде даң бажында шыыладыр удуй хона берген.

Сүмениң уйгузу келбейн, хараача үдүнче кайтап алгаш, чылдак чок черге шугулу хайныгып чыткан.

Бир-ле черден аъттыг кижи халдып келгеш, өгнүң ынаазын кымчы-биле шак кылдыр каккаш, коданчы ытты хөме тавартып туруп кан. Сүме кеттине берген. Оон ол-ла кижи каңзып ырлаан:

Карак-ла бо, сүлде-ле бо,
Кадайынга ыяан але?

Сүме шала-була кеттингеш, мезизин ал-сал-ла, өгден үне халаан. Кидис эжикти аңдара октааш, хаалганы хаары билек, бир-ле кижилер оңу четкиге тудуп алганнар.

Сүме адырлып чадап каан. Долгандыр мөңге көк бойдус биеэ хевээр сагланайнып турар, а ол четки иштинде шагжок дырбаңайнып чыдар — хомуданчының канчаар оңу.

Билдинмес кижилер Сүмени четкизинге ораагаш, чинге суук сырага чыпшыр шарааш, аът кырындан көдүрүжүп алгаш чорупкан. Сүмениң тынныжы боглуп, амытыны аксынга кээп-кээп соксап, көрбээн хилинчээн көрүп чораан. Кижилер оңу амылыг амытан деп дүжүнге-даа какпайн чораан. Чүге? Чүнүң ужун?

Алдын-оол ДАРЖАА.
(Уланчылыг).

Игорь Чагович ЭРГИЛ-ООЛ

Тываның хоочун башкыларының бирээзи, Тыва школаларның алдарлыг башкызы Игорь Чагович Эргил-оол 1992 чылдың сентябрь 28-те 76 харлап бар чорааш, хенертен мөчээн. Тываның улус өөредилгези улуг чидирилгеге таварышкан.

Игорь Чагович Эргил-оол 1917 чылда Тандының Чагытай хөлге төрүттүнген.

И. Ч. Эргил-оол Кызылдың башкы техникумун дооскан соонда, 1937 чылда хөй талалыг чогаадыкчы башкы ажылын Тожу кожууннуң Тоора-Хем школазынга эгелээн.

Игорь Чагович Эргил-оол Кызылдың башкы училищезин үндезилээшкеш, 1945 чылдан 1984 чылга чедир башкылап ажылдап келген. Ооң-биле кады И. Ч. Эргил-оол эге класстарга тыва дылдың өөредилге номнарын чогаадып тургузарынга эң-не идепкейлиг киришкен. Оон бижээни өөредилге номнарын хөй удаа парлап үндүрүп келген.

Игорь Чагович Эргил-оол Тываның эртем-шинчилел институдунга өөредилге номнары чогаадырынга болгаш словарь тургузарынга база идепкейлиг ажылдаан.

Игорь Чагович Эргил-оол өөреникчилерге болгаш кады ажылдап чораан эш-өөрүнге дузааргак, биче сеткилдиг, ёзулуг башкы, эш болуп чораан. Оон хөй чылдарда үзүктел чок күш-ажылы дээш Чазак хөй-хөй шаңналдар-биле бедии-биле үнелээн.

Игорь Чагович Эргил-оолдуң чырыткылыг овур-хевири оон хөй-хөй өөреникчилериниң болгаш эш-өөрүнүң чүректеринге кезээ-мөңгеде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИНДЕН.

Бир материалга хамаарыштыр

ХУУДА БОДАЛ

Ында-хаая эш-өөрже чагаа бижиир дээрден башка, солун редакциязынче чагаа бижип чорбаан мен. Сентябрь 3-те үнген «Шында» «Силер менээ аас-кежикти хайырлаадыңар» деп эгелиг материалды хуумда сонуургап номчудум. Ында экстрасенс З. С. Гореловаңың янзы-бүрү аарыгларны эмнеп турары човулаң эдилеп чоруур аарыг кижилерге ачы-буян-дыр деп бодаар кижи-дир мен.

Тывада база бир ырак булуң — Чыргакы суурда чурттап чоруур кижи мен. Найысылал Кызыл хоорайга мынчага барып көрбээн мен. Мен ышкаш, Кызылга барып чорбаан кижи аңаа чеде бергеш, ол буянныг кижиниң кайда ажылдап турарын кымдан-даа айтыргаш, тыппас хире-дир. Чүге дизе ол материалда: «... ажылдаар, аарыг улус хүлээп алыр чери чок, боду мунгаранып чоруп турар...» деп бижээн чорду.

Сеансыларын ол Улусчу культура төвүнүң бажыңынга каяа-ла үргүлчү эрттирип турар деп. Чүгле таварылга болганда эрттирип болур-ла ыйнаан.

Ол эмчи дугайын төптен ырак черлерде улус чаа билип тур бис. Аарыг-човулаң эдилеп чоруур кижилер көвей болгай. Ол эмчиниң эмнээшкининге кирер күзелдиглер хөй-дүр ийин. Эрге-чагырга органнары ооң ачылыг ажыл-херээн хандыр өөренип көрүп тургаш, ажылдаар тускай оран-савадан дузалаар болза, эки-ле чүве-дир ийин. Бук боор эвес, буян-на болур-дур.

З. С. Гореловаңың сеансыларының кажан, каяа болурунуң дугайын солуннарга, радио дамчыдылгаларынга чонга чарлап дыңнадырының аргазы болуп болур ирги бе? Ырак-чоокта улус оңу баш удур билип алгаш, боттарын белеткеп, кандыг-даа арга ажыглап тургаш чеде берип болгай. Үнүм багай кижи мен. Ол эмчиниң ээлчеглиг бир эмнээшкининге кирип көрзе деп дыка-ла күзээр-дир мен.

Мерген МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район,
Чыргакы суур.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Чагыдып болур

Ыдыктыг Башкы Далай-Ламаның Тывага моорлап кээп чорааңынга хамаарышкан янзы-бүрү хевирниң фото-чуруктарын кылып бээрин дыка хөй коллективтер, өөредилге черлери, школалар, шажын ниитилелдери, хууда өг-бүлелер дилеп турар.

Тыва Республиканың амыдыралында бо улуг төөгүлүг болуушкунга хамаарышкан фото-чуруктарны чагыдып алыр күзелдиг коллективтер, хууда улус «Шын» солуннуң редакциязының ийиги каъдында — 39 өрээлге келгеш, төлевирин дугуржуп ап, «Тыва соцбанкының № 363305» агар санче өртээн шилчидериниң бижиин алырын дыңнадып тур.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Интернационалчы дайынчыларны бо чылдың октябрь 1-де 18.00 шакта Кызылда Тываның хөгжүм-шии театрынга чыглырын чалап тур.

Оргкомитет.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Кровавый камень» (АКШ-Индия) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, (узаткан). **«Видеозал»:** «Битва за потерянную планету» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Красотка» (2 сериялыг) 15.40, 18.20 шактарда.

Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу, Башкылар билиин бедидер институт, Дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институду, күрүнениң башкы институду, Кызылдың башкы училищези болгаш № 2 ортумак школазы улус өөредилгезиниң хоочуну, алдарлыг башкы

Игорь Чагович
ЭРГИЛ-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чазааның чанында Архивтер херектериниң талазы-биле комитет болгаш Төп күрүне архивиниң коллективи Төп күрүне архивиниң директору Билимаа Чыртак-ооловна Ширип-оолга авазы

Чыртак-оол Натпит-ооловна
КАРА-КЫСТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызылдың үндүрүг инспекциязының коллективи хоорайның үндүрүг инспектору

Николай Лопсанович
САМБУУНУҢ

сентябрь 28-те хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

ХУУЛГААЗЫН КИЖИЛЕР

Хамнар хуулгаазынныг, угаанныг, сагынгыр, чечен-мерген, эскерикчел, бир онзагай улус. Хамнар бөлүүн мен база өөренип, шинчилеп көрүп-даа чордум. Аңаа-ла-бир кижи хамнай бербес. Хамнар каш ада-ие ажылдыр салгал, ызыгуур салгаар. Хамнар аарыг-аржыктыг, хай-бачыттыг черлерге чалалып келгеш, эмчилер дег баштай айтырып, шинчилеп алгаш, бак ёраны чайладып, хамнап, хүрүмнеп эгелээр улус-тур. Олар аарыг-аржык кижилерниң сагыш-сеткилин хөлчок эки билир. Хамнарда чажыт чүве база бар. Ам 85 харлыг мээң ачам Моңгуш Балдыжык сактып чугаалап орар:

— Бора-Шайга Улуг-Хам кадай турган, ол кадайны В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде база алап, сактып турар. Ол кадайны эдерип чоруур көк бөрүлүг, оңу мен ийи караам-биле көрген мен. Бөрүзүнден кижи коргарга, оозун кончуптарга чиде бээр. Бир эвес ол кадай оргаш: Бир аалды айыткаш, ол аалдыва бир ужу-бажы чок чүве кирип бар чыдыр дээр болза, айыткан аалынга дораан-на аарыг-аржык, багай өлүм-чидим болур, багай чүвени баш удур билип каар, көрүп каар хуулгаазын кадай чүве.

Кажан ол кадайны «контр» дээш тудуп алгаш, Чадаанаже ажырар дээш шанактыг аътка олуртуп турда, көк бөрү халып кээрге, (милиция чанынга) демги кадай хан кузупкан, ол көк бөрүнүң ханны чылгай каапкаш, Бора-Шай ууңче кудуруун мунупкаш, халып чоруй барганын хоочун милиция ажылдакчызы Моңгуш Тас сактып чугаалап олурар. Оон соонда ол хам кадайны хоптап киирген Бора-Шай кижилериниден кижи артпаан, кара сагыштыглар шупту өлген дижир. Оолакай, Чамбал суглар дээн алышкыларның аъттарының баглаажының бажынче көк бөрү туттунуп үнүп чыдар боор, оон үр болбаанда-ла ол аалдың кижилери чок болур турган, ол кадайны кончуг хуулгаазын, шын хам дижир.

Чанчылдар, ёзулалдар

База Хандагайтының Арыг-Бажынга Хам-оол дээр Ховалыгларның улуг хамы чораан дижир. Ол хамны эдерип чоруур кара кускуннар бар дижип чугаалажыр. Төрелдери ырак орук чоруптарга, хайгаарап, кезек-кезек болгаш кара кускуннар тегерип кээр дижир. Моңгуштарның Хопуйлаң хам чораан дижир, ол хамны эдерип чоруур чүвелер чок, оон хуулгаазыны чүл дээрге, ол хам улустуң чидирген, ырак черде каапкан чүвезин хамнап тургаш, дүжүрүп эккеп бээр хам дижир.

Херек кырында хамнар ламалардан өске эртем-билиглиг хуулгаазын чон, карактарынга чүве көстүр, кулактарынга чүве дыңналыр. Кодан-девискээрде кирип келген, кирип кел чыдар хай-бачыт, аарыг-аржыкты элдеп хуулгаазын алгыжы-биле чайладып, ырадып чоргузуптар. Олар кижилерниң сагыш-сеткилиниң арыглакчылары, кижилерге буян, эки чүве кылып чоруур, аза-четкер-биле чугаалажыр. Чок болган кижи хонуун лама башкылар эрттирбес, а хамнар эрттирип, сүнезиннер-биле чугаалажыр хуулгаазыннар.

Лама башкыларның караанга, кулаанга чүве көзүлбес, дыңналбас, а олар эртем-номнуг тускайлан октаргай-биле тудуш эртем-билиглиг астрономнар, математиктер, эмчилер, ном-судурлуг судалчылар, чурагчылар-дыр, боттарының кара күжү-биле эртем-номга өөренип алган — эртемденнер-дир. Олар октаргайда Ай, Хүн туттура бээрин санаптар, сылдыстар-биле шинчилээр, кижилерниң безин назы-харын, эки, багай чылдарын санап эккээрлер.

Хамнарның алгыжының чечен-мергенин кижи кайгаар, амгы үе болза, шүлүкчүлер, чогаалчылар-дыр ийин. Ол бижик-билиг чок үеде алгыштыы ындыг чараш кожуп, алгыжы дээрге тускай төрүттүнген салым-чаяан-дыр, кижи бүрүзү хамнавас, алганмас болгай.

Шаг-шаанда эмчи-домчу чок үеде тыва чон хам, лама-башкыларга аарып-аржып, хай-бачытка таварышкаш, барып арыгладып ап чораан болгай. Оларда багай чүве чүү бар деп, чонга ачы-буян кылып чоруурдан өске багай чүве кылып чоруур эвес Тыва улус мынча дижир ышкажыгай: «Сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле экирир». Амгы үеде эмчилерде безин мындыг дүрүм бар: «Аарыгның чартыын бис эмнээли, чартыын бодуң эмнен».

«Кижи өлгү-өлгүже бодунга бүзүреп» деп чүве ол-дур. Кандыг-даа аарыгны сагыш-сеткил-биле быжыг туттунуп «бо аарыг мени шыдавас» деп бодаарга-ла, сагыш-сеткил-биле эмненип турар. Ынчангаш хамнар бир талазында сагыш-сеткил оожургадыкчылары, оон тывынгыр эмчилери-дир ийин.

Малон МОНГУШ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редакторнуң оралакчызы К. К. САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; хөдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; [illegible] — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыглар дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парламент болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 189.